

W. C. Smith ve J. Hick'in Dini Çoğulculuk Hipotezlerinin Değerlendirilmesi*

Mehmet Şükrü ÖZKAN**

ÖZ

Bu çalışmada dışlayıcı ve kapsayıcı tutumlara karşı ortaya konulan dini çoğulculuğun temel iki figürü olan Wilfred Cantwell Smith ve John Hick'in dini çoğulculuk anlayışları incelenmektedir. Smith ve Hick'in, dinlerin aşkın her hangi bir müdahale olmadan meydana geldiğinde, dini hakikatin göreceli olduğu noktasında, kurtuluş meselesinde ve en önemlisi dışlayıcılık eleştirisi temelinde dini çoğulculuğun zorunluluğunun ileri sürüldüğü gerekçelerde mutabık oldukları birçok nokta bulunmaktadır. Bununla birlikte hipotezlerinin teolojik sonuçları başta olmak üzere bahsedilen hususlarda fikir ayrılığı yaşadıkları da görülmektedir. Bu sebeple iki düşünürün çoğulcu hipotezleri mukayeseli olarak değerlendirildikten sonra bu hipotezlere yönelik eleştiriler ele alınmıştır. Temel problemimiz, bu iki düşünürce kurulan dini çoğulculuk hipotezlerinin başarılı olup olmadığını ve söz konusu iki hipotez için ifade edilen konumu irdelemektir.

Anahtar Kelimeler: Çoğulculuk, Dışlayıcılık, Din, Hakikat, Kapsayıcılık, Kurtuluş.

ABSTRACT

Evaluation of the Hypothesis of W. C. Smith and J. Hick's Religious Pluralism

In this study, Wilfred Cantwell Smith and John Hick's understanding of religious pluralism has been examined that they are the basic two figures of religious pluralism which is revealed against exclusionary and inclusionary approaches. There are a lot of points that Smith and Hick agreed such as religions were emerged without transcendental interventions, religious truth are relative, the issue of salvation and the most important one, the necessity of religious pluralism at the basis of criticism of exclusivism. However, it is seen that they have difference of opinion on some issues in particular to theological results of their hypothesis. Therefore, criticism of these hypothesis have been discussed after pluralistic hypothesis of two thinkers were evaluated comparatively. Our fundamental problem is to examine whether religious pluralism hypothesis created by these two thinkers are successful or not and the position stated for two hypothesis.

Key Words: Pluralism, Exclusivism, Religion, Truth, Inclusivism, Salvation.

* Bu makale "Wilfred Cantwell Smith ve John Hick'de Dini Çoğulculuk" adlı doktora tezinden üretilmiştir.

** Yrd. Doç. Dr., Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, msozkan1250@hotmail.com.

Giriş

Dini çeşitlilik meselesi dinler tarihi kadar eskidir. Tarihsel süreç içerisinde birçok düşünür bu mesele üzerinde durmuştur. Özellikle günümüzde içinde yaşanılan dünya, dini çeşitlilik vakası karşısında sorulan soruların yoğun tartışıldığı ve küresel meseleler olarak ifade edildiği akademi halini almıştır. Dinler tarihi, teoloji gibi din felsefesi de dini çeşitliliğin tartışıldığı alanlardan biridir. Bunun yanında dini çeşitlilik meselesinin pratik alanda da farklı yansımaları mevcuttur. Şöyle ki; iletişimin çok kolay olması, meselenin akademi dışında farklı kesimlerce değişik yönlerden irdelenmesine sebep olmuştur. Farklı dinlere mensup milyarlarca insan yaşamakta, bu insanlar birbirlerini çok yakından tanıma fırsatı bulabilmekte, kendisi dışındaki bu insanlarla ve inançlarıyla ilgili daha fazla şey düşünmekte ve kendine daha fazla soru sormaktadır. Diğer inançların doğru olup olmadığı ve ölüm sonrasındaki durumun nasıllığı gibi sorular bunlardan bazılarıdır. Hem toplumsal hem de akademik alanda tek bir algıdan bahsedilmemektedir. Öyle görünüyor ki konunun bugün bu kadar irdeleniyor olması, meselenin ilerleyen zamanlarda daha yoğun tartışılacağına işarettir.

Dışlayıcı, kapsayıcı ve çoğulcu olarak nitelenen farklı tutumlar dini çeşitlilik problemi karşısında sunulan çözüm önerileridir. Oluşturulan bu kavramsallaştırmaya göre dışlayıcılık ve kapsayıcılık çoğulculuğa nazaran daha köklü tutumlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu kavramsallaştırmanın ortaya çıktığı Batı dünyasında 19. yüzyıla kadar Hıristiyan inancı, diğer dinlerin doğru olmadığını ve kurtuluşa erdirmede meşru yollar sayılamayacaklarını ilan etmekteydi. Kurtuluşun Kilise dışında mümkün olmadığı noktasına kadar varan bu inanç, 20. yüzyılın başlarından itibaren değişmeye başlamıştır. Özellikle II. Vatikan Konsili bu değişimin hızlanmasında etkili faktördür. Bu konsilden sonra diğer dinlerin doğru olabileceği ve kurtuluş imkânı içerebileceği ihtimalleri daha çok tartışılmaya başlamıştır. Bu tartışmaların içerisinde dışlayıcı paradigmadan farklı olarak bu imkânı kabul eden tutum kapsayıcılık olarak nitelendirilmektedir. Dini çoğulculuğun bu iki tutuma karşı bir reaksiyon olduğu söylenebilir.

Biz çalışmamızda dışlayıcı ve kapsayıcı tutumlara karşı ortaya çıkan çoğulculuğun temel iki figürü olan Wilfred Cantwell Smith ve John Hick'in dini çoğulculuk anlayışlarını konu edindik. Dini çeşitliliği anlamlandırma çabası ışığında ortaya çıkan tasnifi din felsefesinin konusu haline getiren John Hick'tir. Bu açıdan bakıldığında diğer birçok çalışmada olduğu gibi, dini çoğulculuk hipotezlerini değerlendiren onun hipotezi her zaman hesaplaşılması gereken bir öneme sahiptir.

Hick kadar sistemli bir hipotez öne sürmese de Cantwell Smith, Hick'in dini çoğulcu hipotezine kaynaklık edecek düşünceler ortaya koymuştur. Hasılı bu iki düşünür Hıristiyan entelektüel sahasında, dini çoğulculuğu savunan hipotezlerle öne çıkmaktadır.

Hipotezlerinin temelleri, hakikat ve kurtuluş meselelerini nasıl ele aldıkları ve teolojik açıdan nasıl bir yapı ön gördüklerinin, ele aldığımız bu iki çoğulcu hipotez arasındaki süreklilik ve farklılıklar açısından ele alınması yöntemimizi teşkil etmektedir. Bu vesileyle iki hipotezin temellerine, hakikat ve kurtuluş meselelerine yönelik tutumlarına ve teolojik yansımalarına yönelik eleştirilere yer vererek süreklilik ve farklılıkların işlenmesi, ardından hipotezlere yöneltilen eleştirilerin görülmesi, çalışmamızın ana tezini temellendirmede anahtar rol oynayacaktır. Çalışmamızdaki temel amaç iki hipotezin dışlayıcı unsurlar barındırması hasebiyle aslında çoğulcu olmadığını göstermektir. Bunu yaparken hipotezlerin özgül problemlerinden çok geneline yöneltilen eleştirileri temel alacağız.

Tarihi ve Fenomenolojik Vakıalar Olarak Dinler

Smith ve Hick dinleri insani etkilerle oluşan ve zaman içerisinde değişen tarihi ve fenomenolojik vakıalar olarak görmektedir. Bu düşünce Smith'in iman ve birikimsel gelenek ayrımında, Hick'in ise dini tecrübe görüşünde şekillenmektedir. Smith, kişisel iman tecrübesinin birikimsel geleneklerdeki yansımalarına dikkat çekerek, dini geleneklerin bu yansımanın etkisiyle sürekli değişen dinamik canlı yapılar olarak varlıklarını devam ettirdiğini belirtmektedir.¹ Hick, Smith'in dinlerin tarihsel ve fenomenolojik vakıalar olduğu düşüncesinden etkilenerek dini tecrübeyle oluşan dinlerin kültürel ve tarihsel etkenler aracılığıyla zamanla değiştiğini kabul etmektedir.² Buradan hareketle Smith'in kişisel iman tecrübesi ve Hick'in dini

1 Smith, dindar bireyin dini yaşamını iki farklı alana ayırmaktadır. Bunlardan ilki sürekli değişen ve tarihsel olan dünyevi alan, ikincisi bu alanı aşkın olan ile kurulan ilişkiyi ifade eden alan olarak adlandırılabilir. Smith, bu iki alanın din ya da dinler terimleriyle tanımlanamayacağını belirtmektedir. Çünkü ona göre din ve dinler gibi kavramlar statik yapıdadır. Bu nedenle dindarın dini hayatını ifade etmek için geleneksel olan bu terimler yerine "iman" ve "birikimsel gelenek" terimlerinin kullanılması gerekmektedir. Bu ayrıma göre dinin iki boyutu vardır. İman, kişinin iç dünyasında aşkın varlığı algılayışıyla tanımlanmaktadır. Bunun dışında kalan ve tarihsel olarak teraküm eden diğer unsurlar da birikimsel gelenek kavramı içinde değerlendirilmektedir. Yani dünya dinleri geçici, olası ve dünyevi yönleriyle birikimsel geleneklerini, Tanrı ile iletişim kurulan yönleriyle de iman mefhumlarını içermektedirler. Smith, önerdiği bu iki kavramın her dindar bireyin ve toplumun dini yaşantısını bütün yönleriyle açıklayacak nitelikte olduğunu iddia etmektedir. Smith'in dini çoğulcu hipotezinin kavramsal temelleri olan bu ayrımı ayrıntılı olarak incelemek için bkz. Smith, W. Cantwell, *The Meaning and End of Religion*, Minneapolis: Fortress Press, 1991.

2 Hick için dini tecrübe, kimi seçkin insanlarda yaşanan Tanrı'yı görme ya da onunla buluşma anlamına gelmeyip, bütün dindarlar tarafından yaşanan ve imanları aracılığıyla evrende olup bitenleri Tanrı'ya atfetmelerini sağlayan "algılama"dır. Hick'e göre dinler Tanrı ya da Mutlak ve derin dini tecrübeyi yaşayan kimselerin karşılaşması sonucu, elde edilen bilgilerin yaşanan kültürel ortama uygun şekilde biçimlenmesi sonucunda oluşmuştur. Dini tecrübenin her dini gelenekte sonlu insan bilinciyle bağlantılı olarak gerçekleştiğini belirten Hick, yaşanan

tecrübe kavramlarının dini geleneklerin oluşum ve değişim süreçlerinde anahtar rol oynadığı söylenebilir. Burada dikkat edilmesi gereken şey, Smith'in iman ve birikimsel gelenek ayrımında yer alan birikimsel gelenek tabirinin Hick'in din olarak anladığı şeye tekabül ettiğiidir.

Smith ve Hick, dinin evrensel bir tanımının yapılamayacağını kabul etmektedirler. Smith dinin tanımının yapılamayacağını, çünkü dini geleneklerin dinamik tarihi süreçler olduklarını öne sürmektedir. Dinin rasyonel ve bilimsel her hangi bir tanımını yapmaya çalışmak daha başlangıçtan başarısızlığa mahkûm olmak demektir.³ Smith, dini hayatın, statik bir yapı olmadığını, aşkın alanla sürekli ve faal bir ilişkiye sahip olmak anlamına geldiğini belirtmektedir.⁴ Hick de dinin evrensel bir tanımının yapılamayacağını söylemekle birlikte, dinin fenomenolojik yansımalarından hareketle geçerli bir tanımının yapılabileceğini düşünmektedir. Ona göre din, mutlak gerçeklikle kurulan ilişki sonucunda şekillenen hayat tarzı olarak tanımlanabilir.⁵ Dinler tarihsel olarak izlenebilen ve coğrafi olarak çizilebilen empirik bir şeydir. Bu açıklamalara göre mutlak varlığın doğrudan müdahalesi ile her hangi bir dinin oluşumu açıklanamaz.

Buradan yola çıkarak dini geleneklerin oluşumundaki insani etki, iki düşünürün de din anlayışında önemli bir yer tutmaktadır. Smith kişisel iman tecrübesine dikkat çekerek dini geleneklerin oluşum ve değişim sürecindeki insani etkiyi vurgulamaktadır. Dünya tarihi sürecinde din adıyla ortaya çıkan yapıların, birer tarihsel süreç olduğunu öne süren Smith, bu yapıların birikimsel şekilde yüzyıldan yüzyıla değişme gösterip, şimdiki haline geldiğini belirtir. Smith'e göre şayet din denen şey sürekli ve değişen bireysel cevaplar olarak algılanacaksa, peygamber denen şahsiyetlerin de belirleyiciliği azalacaktır. Smith'in buradaki eleştirisi, kendi nitelendirmesiyle dinlerin statik yönlerinin kurucu olarak kabul edilen şahsiyetlere bağlanmasıdır. Bu noktada şu belirtilmelidir ki; Smith bazı kişilerin yaşadığı iman tecrübesinin dinlerin oluşumundaki etkisini inkâr etmemektedir. Bu tecrübeyi daha yoğun yaşayan kişiler ise, dini geleneklerin şekillenmesinde ve gelecek nesillere aktarılmasında etkilidirler.⁶ Mesela Hıristiyanlıkta Aziz Victor, Yahudilikte Judah ha-Levi, İslam'da Gazali, Hinduizmde ise Ramanuja bu şahsiyetlerdendir. Onlar, geleneklere kendi kişisel imanları doğrultusunda yeni bir

tecrübenin her dini geleneğin niteliğine göre şekillendiğini ifade etmektedir. Hick'in hipotezinin epistemolojik temellerinden biri olan dini tecrübe ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Hick, John, *An Interpretation of Religion: Human Responses to the Transcendent*, London: Macmillian Academic and Professional Ltd., 1991, s. 151 vd., Ayrıca dini tecrübelerdeki farklılaşma hakkındaki açıklamaları için bkz. Hick, John, *Disputed Question in Theology and the Philosophy of Religion*, New Haven: Yale University Press, 1993, s. 23-24.

3 Smith, *The Meaning and End of Religion*, s. 5.

4 Smith, *The Meaning and End of Religion*, s. 123.

5 Hick, John, *God and Universe of Faith*, Oxford: Oneworld Publications Ltd., 1993, s. 133.

6 Smith, *The Meaning and End of Religion*, s. 144-145.

form kazandırmışlardır.⁷ Yani dini gelenekler aşkın varlık tarafından değil insanlar tarafından şekillendirilmektedir.

Bu bağlamda Smith'de olduğu gibi Hick'e göre de din insani bir etkinlik olup, dinlerin oluşmasında seçkin kişilerin dini tecrübeleri bulunmaktadır.⁸ İnanan bu tecrübeyi kendi kapasitesi oranında yaşarken, peygamber olarak adlandırılan kişiler toplumu ve dünyayı değiştirebilecek bir şiddet ve yoğunlukta yaşamaktadırlar. Smith'de olduğu gibi aşkın alanla en yoğun ilişkiyi yaşayan bu kişiler dini geleneklerin oluşumunda temel rol oynamaktadırlar. Fakat tarihsel süreç içerisinde Hick'in aziz olarak nitelendirdiği, dini tecrübeyi normal dindarlardan daha yoğun yaşayan kişilerce dini gelenekler farklı özelliklere bürünmektedir. Böylece Hick'e göre de Hıristiyanlık, Hinduizm, Yahudilik, İslâm ve diğerleri, insan kültürünün birer yaratmaları ya da tarihsel kültürel sonuçlar arasında ortaya çıkan insan ürünleri olarak kabul edilmektedir.⁹ Görüldüğü üzere Smith'de kişisel iman tecrübesinin ifadesi olan birikimsel gelenekler, Hick'de dini tecrübeyle şekillenen dinler halini almıştır. Smith'e göre birikimsel geleneğin her unsuru bireysel imanın dışı vurumunun birer ürünüdür. Hick de aynı görüşü paylaşmaktadır. Ona göre de dini tecrübenin kültürel ortamdaki ifadesi, dinin birçok unsurun oluşmasında temel etkindir.

Smith ve Hick'in din anlayışlarında, oluşumlarında insani etkinin önemi belirtilen dini geleneklerin, tarihsel süreç içerisinde değişim gösteren yapılar oldukları ileri sürülmekte ve dini gelenekler arasındaki farklılık kültürel bağlama atıfla açıklanmaktadır. Smith, birikimsel geleneğin, şahıstan şahısa, kuşaktan kuşağa aktarılan bir fenomen olduğunu kabul etmektedir. Ona göre her gelenek öncesinden aldığı mirasla kendi birikimsel dini yapısını oluşturmaktadır.¹⁰ Çünkü imanın tezahürleri olan mit, ahlak, kutsal metinler, ritüel ve inançlardan oluşan her birikimsel gelenekte dini bir hüviyet hakimdir. Böylece kişisel iman tecrübesinin ifadesini bulduğu dini gelenekler farklı yolları temsil etmektedirler. İman tecrübesi aşkın alanın kişisel tecrübesi iken, onun ifadesi olan kutsal kitap, dini inançlar ve doktrinler bu tecrübenin birikimsel gelenek içerisinde ifade edilmiştir. Hıristiyan geleneğinde iman, Tanrı, İsa, ayin ve ahlaki emirlerde yansımaları bulurken, Hinduizmde kastla ve Maya özelliğiyle, Budizmde ise Buda imajı ve kurumlaşmış manastır hayatında bulmaktadır.¹¹

7 Smith, W. Cantwell, *Faith and Belief*, New Jersey: Princeton University Press, 1979, s. 18-20.

8 Hick, *God and Universe of Faith*, s. 119.

9 Hick, John, *Philosophy of Religion*, New Jersey: Prentice Hall International Edition, 1990, s. 110.

10 Smith, *Towards a World Theology: Faith and the Comparative History of Religion*, s. 35.

11 Smith, *Faith and Belief*, s. 6 vd.

Hick, hakikat, kurtuluş ve mutlak hakkındaki inançların bulunulan kültürel ortama göre şekillendiğini belirtmektedir. Çünkü yaşanan dini tecrübe her dini geleneğin niteliğine göre değişmektedir. Bu noktada Smith'in iman ve birikimsel gelenek ilişkisini hatırlatmakta fayda vardır. Smith imanın birikimsel gelenekte yansımaları olduğunu ve değişen birikimsel geleneğe göre kişisel iman tecrübesinin de farklılaştığını düşünmekteydi. Benzer durum Hick'in dini tecrübesi için de geçerlidir. Ona göre de dinlerin oluşumlarında etkili olan dini tecrübe, kültürel ortama göre farklılaşmaktadır. Böylece dinî tecrübenin ırmakları olan İslâm, Hıristiyanlık, Yahudilik, Hinduizm ve Budizm gibi büyük dini gelenekler, yüksek ruhlular şahsiyetlerin dini tecrübeleri sonucunda oluşmuş, insan kültürünün birer oluşumu olarak tarihsel süreç içerisinde ortaya çıkmış, kendine has doktrin, ritüel ve ahlaki prensipleri olan ve sürekli değişen insani sistemler olarak görülmektedir.¹²

Netice itibarıyla Smith ve Hick'in din anlayışlarında dinler, aşkın alana verilmiş olan insani cevaplar olarak kabul edilmektedir. Bu insani cevaplar tarihsel süreç içerisinde, değişik kültürel ortamlara göre farklılık göstermektedir. İki düşünür için de dini çeşitlilik olgusu bu şekilde meydana gelmektedir. Kişisel iman tecrübesi ya da dini tecrübe ile şekillenen dini geleneklerde, bu tecrübeleri yoğun yaşayan kişiler oluşum ve değişim süreçlerinde daha etkilidirler. Bu noktada şunu belirtmek gerekir ki, iki düşünür de mevcut dinlerde kabul edilen peygamberlerin konumunu mistik şahıslarla aynı görmektedir. Yani nihai planda onlar için din, beşeri ve fiziksel unsurlardan oluşan birer kurgudur. Smith ve Hick'in dini hakikat, kurtuluş ve teolojiler hakkındaki düşüncelerinin temeli bu din anlayışına dayanmaktadır.

Ancak burada şunu ifade etmemiz gerekir ki, dinleri bütünüyle tarihin ürünleri olarak kabul etmek, dinlerin kabul ettiği mutlak ve onun tarihteki etkinliği anlayışına ters düşmektedir. Geleneksel bakış açısında değişme, değişmez prensiplerin farklı zaman ve mekânda açılımı olarak anlaşılırken, modern bakış açısında din devamlı akıp giden ve dini kültür çerçevesinde sürekli değişen bir yapı olarak değerlendirilir. Bu nedenle modern dönemde yetişen Smith ve Hick gibi düşünürlerin, dini sürekli değişen bir yapı olarak nitelendirmelerinin sebebi modern din algısına bağlanabilir. Böylece bu iki düşünür dinleri bireysel tecrübeye indirgeyerek, dinin büyük bir bölümünü önemsizleştirmektedir. Hâlbuki dinlerdeki inançlar, ibadetler ve ahlaki unsurlar dinler için önemli, dini inancı ve imanı belirleyici özelliğe sahiptir.

12 Hick, *God and Universe of Faith*, s. 134-135.

Hakikat Anlayışları

Smith ve Hick'in çoğulcu hipotezlerinin şekillenmesinde din anlayışları etkili unsurdur. Bu noktada din anlayışlarının, hakikat problemi hakkındaki düşüncelerini şekillendirdiği söylenmelidir. Dini hakikat söz konusu olunca iki düşünür için de ifade edilebilecek en önemli husus, çoğulcu hipotezleri içerisinde dini doğruluğu pratik doğruluk olarak kabul etmeleridir. Tabii bu sonuca ulaşınca kadar, önermesel hakikati reddetmeleri, dini ifadeleri literal anlamda okumanın imkânsızlığına dikkat çekmeleri ve görecelilik hakkındaki yorumlarıyla benzer düşüncelere sahip olmuşlardır. Çatışan hakikat meselesi ve dini inançlardaki göreceliliğin nereye kadar uzanması gerektiği noktalarında farklı düşüncelere sahip olsalar da Smith ve Hick'in hakikat görüşlerinin süreklilik arz ettiği ifade edilmelidir.

İlk olarak söylenmesi gereken şey, iki düşünürün çoğulcu hipotezinde de dini geleneklerin hakikate sahip olma bakımından eşit statüde olmasıdır. Fakat Smith'in dini inançları ya da doktrinleri değerlendirmemesi yani mevcut dini gelenekleri kabul etmemesi ve kişiler üzerinde değerlendirme yapması, Hick'in ise dinleri mevcut şekilleriyle değerlendirmesi farklılaştıkları noktadır. Şöyle ki, Smith'de her dini gelenekte kişisel iman tecrübesini yaşayan bireyler hakikate sahip olmakta, dini gelenekler mevcut adlandırılan şekilleriyle karşılaştırmaya konu edilmemektedir.¹³ Hick ise dinlerin hakikate sahip olmasını dini inançlar ve doktrinlerden yola çıkarak temellendirmektedir.¹⁴ Fakat bu temellendirmeyi doktrinlerin mutlak alanla ilişkiyi sağlayıp sağlamadığının pratik sonuçlarına bağlayarak yapmaktadır.¹⁵ Sonuç itibarıyla iki düşünürün de dini doğruluk hakkındaki düşünceleri pratik işlevselliğe göre şekillenmektedir.

Dini inanç söz konusu olunca Smith ve Hick, önermeye dayalı hakikat iddialarını ve bu iddialar sonucu varılan mutlaklık anlayışını eleştirme noktasında hemfikirdir. Smith, dini doğruluğun önermelerde olmadığını söyleyerek, dini inanç ve doktrinlerin hakikatin membaı olmadığını ifade etmektedir. Buradan yola çıkarak kişinin doğru önermeden hareketle yanlış imana sahip olabileceğini,

-
- 13 Smith, doğru dini hayatın kişisel yaşantının bir niteliği olduğunu vurgulamaktadır. Dini hayat bir yaşam türü olarak Tanrıyla sürekli ilişkiyi belirtmektedir. O, Tanrı ile insan arasındaki bir ilişkidir. Tanrı ile düşünceler ya da insan ile düşünceler arasındaki ilişki değildir. Bu nedenle dinin doğruluğu kişisel yaşantıyla bağlantılıdır. Yani ancak "benim" ya da "senin" doğru Hristiyan hayatından bahsedilebilir. Smith, W. Cantwell, *Questions of Religious Truth*, London: Victor Gollancz Ltd., 1967, s. 65.
- 14 Bu durum Hick'in dinlerin çatışan hakikat iddialarını kabul etmesiyle belirginleşmektedir. O, çatışan hakikat iddialarını üç sınıfta toplamakla işe başlar. Ona göre, çatışan hakikat iddiaları tarihsel, tarih üstü ve mutlak gerçeklikle ilgili olmak üzere üçe ayrılmaktadır. Hick, John, "The Outcome: Dialogue into Truth", *Truth and Dialogue*, ed. J. Hick, London: Sheldon Press, 1974, s. 140.
- 15 Onun düşüncesinde pratik anlamda doğruluk, her dini inançtaki mutlak varlığa karşı davranış ve tutum fonksiyonlarının işleridir. Hick, John, *Dialogues in the Philosophy of Religion*, New York: Palgrave Macmillan, 2001, s. 108.

yanlış önermeden hareketle de doğru imana sahip olabileceği sonucuna varmıştır.¹⁶ Bu düşünce onun din anlayışından kaynaklanmaktadır. Çünkü Smith, mevcut dini yapıları kabul etmemekte, gerçek dini hayatın kişisel iman tecrübesi olduğunu ileri sürmektedir. Dolayısıyla tarihsel süreç içerisinde ortaya çıkmış olan önermesel hiçbir doktrinin hakikati yansıtmayacağını belirtmektedir. Din anlayışından da anlaşılacağı üzere ona göre mevcut dini yapılar içerisindeki teolojik doğrular, insani etkiyle oluşmuş önermesel ifadelerdir.¹⁷ Bu görüşünü üç öncülle temellendirmektedir. İlk olarak, her hangi bir doktrin ya da teoloji içerisindeki inancın gelenekten geleneğe farklılık gösterdiğini iddia etmektedir. İkinci olarak, imanın toplumdan topluma ya da gelenekten geleneğe inancın gösterdiği farklılığı göstermediğini iddia etmektedir. Çünkü ona göre iman olgusu, inançtan farklı olarak ve teolojik sistemlerin kavramsal nitelermelerinden farklı olarak her gelenekte aynı şekilde bulunmaktadır. Çünkü iman en temel anlamıyla insan yaşamının bir niteliğidir. Üçüncü gerekçe de imanın inanç gibi kavramsal olarak ifade edilemez özellikte olmasıdır. İman insan tecrübesidir ve insan tecrübeleri tam olarak ifade edilemezler.¹⁸

Hick'de Smith gibi dini hakikatin önermesel olmadığını iddia etmektedir. Dini epistemolojide onun için yegâne bilgi kaynağı dini tecrübedir.¹⁹ Yani epistemolojik anlayışında işlediğimiz üzere her hangi bir dini önermenin evrensel olarak doğru olma ihtimali yoktur. Çünkü önermesel inanca yönelik inanma eylemi rasyonellik barındırmaktadır. Hick'e göre de, iman ile teolojik inanç arasında fark vardır ve bu fark tüm dini geleneklerde mevcuttur. Dini iman ile baskın teolojik yapılarda şekillenmiş inanç arasında ayrım yapan Hick, kutsal kitaplarda, ayinlerde, ibadetlerde ve dualardaki inancın insanın kişisel Tanrı tecrübesini yansıttığını, Tanrısal yaşamın her yönünü kapsadığını belirtirken, teolojik yapıya bürünmüş inancın ise önermesel karakterde olduğunu ifade ederek, teolojilerle şekillenen inanç anlayışını eleştirmektedir.²⁰

16 Kuşçu, Emir, *Din Fenomenolojisi Wilfred Cantwell Smith Örneği*, Ankara: Sakaç Yayınları, 2011, s. 166.

17 Smith, dini hakikatin önermeye dayalı olmadığını, böyle bir anlayışın 17. yüzyıldan sonra meydana gelen bir sapma olduğunu düşünmektedir. Bu tarihten sonra hakikat anlayışının değiştiğini ifade eden Smith'e göre hakikat daha çok entelektüel sistemler ve soyut kavramsallaştırmalarla açıklanmaya başlamıştır. Smith'e göre imanı önerme formunda doğru ya da yanlış olarak nitelendirmek imkânsızdır. Durumun bu şekilde olmasına rağmen Aydınlanma sonrası ortaya çıkan önermesel hakikat anlayışıyla birlikte dinlerin bu hakikat anlayışına göre değerlendirildiklerini söylemektedir. Böylece farklı dinler doğru ve yanlış olarak nitelendirilmeye başlanmıştır. Hakikati barındıran din artık bireysel imanın ya da dindarlığın değil düşünce sisteminin adıdır. Modern dönemde din, doğru ya da yanlış olabilen önermelere inanan ve inmayanların ayrımının yapılabildiği sabit bir sistem olarak kalmıştır. Smith, *Questions of Religious Truth*, s. 66, 76.

18 Wainwright, William J., "Wilfred Cantwell Smith on Faith and Belief", *Religious Studies*, Vol. 20, 1984, s. 355-358.

19 Hick, *Philosophy of Religion*, 1990, s. 71.

20 Hick, *God and Universe of Faith*, s. 38.

Bu noktada Hick'in Smith'e yönelik tenkiti bulunmaktadır. Hick, Smith'in kişisel hakikatle önermesel hakikatin arasını bu derece açmasını eleştirmektedir. Hick'e göre Smith, bir dinin önermesel olarak yanlış inanç içermesine rağmen, insan hayatında olumlu eğilimler meydana getirdiğini hakikat kabul ediliyorsa, yanlış yoldadır. Burada Smith'e yöneltilebilecek en ciddi eleştiri, kişinin samimi bir şekilde nazizme de inanabilir ve ahlaken de olumlu hareketler yapabilir olduğunun göz ardı edildiğidir. Bu durumda olumlu pratik ve inanç sahibi olduğu için hakikate sahip olduğu düşünülebilir. Bu durumda da doğrunun ne olduğunu belirleyen tüm diğer kriterler sona ermiş olur. Hick de imanın hakikatinin samimi şekilde inanmaya ve bu inanç üzerine yaşamaya indirgenmesini eleştirmektedir.²¹ Sonuç itibariyle iki düşünür de önermesel inançtan yola çıkılarak, dinlerin kendi doktrinlerini mutlak olarak kabul etmelerinden şikayetçidirler. Bu nedenle mutlak hakikat olarak kabul edilen dini doktrinlerin literal anlamda okunmaması gerekmektedir.

Bu çözüm paralelinde Smith'in, din dilinin literal okunmasına karşı olması bakımından Hick'in görüşlerine kaynaklık ettiği söylenebilir. Şöyle ki; Smith'e göre geçmişte bir dinin diğerlerini anlaması tamamen kendi perspektifinden gerçekleşmiş ve bu sebeple onların peygamber anlayışları ve kutsal kitap görüşleri literal olarak anlaşılmıştır. Smith, bu anlayışın değişeceğini ve gelecekte literal okumanın yerini metaforik okuma alacağını ileri sürmektedir. Ona göre İslam dünyasında literal anlayışın dışına çıkan sufi düşünürler vardır.²² Nitekim Smith, dini ifadelerin ya da doktrinlerin insanların iman eylemlerindeki canlılığı devam ettiren semboller olarak görmekte ve bu sembollerin literal anlamda açıklanamayacağını belirtmektedir.

Realizm, Non-realizm ve eleştirel realizm kavramları çerçevesinde Hick de dini inançların literal okunmasına karşı, eleştirel realist olduğunu iddia ederek, bütün dini geleneklerdeki mutlak hakikat iddialarının, mitolojik hakikat olarak ele alınması gerektiğini ifade etmektedir.²³ Çünkü Hick'e göre, dinlerin bağlı buldukları kültürel ortamlara göre mitler ve semboller, bu kültürel şartlara göre

21 Hick, "The Outcome: Dialogue into Truth", s. 147-148.

22 Smith, *Towards a World Theology: Faith and the Comparative History of Religion*, s. 135.

23 Hick, dini inançların faydalı olmakla birlikte kişinin algısının dışında her hangi bir obje gösteremediğini ve gerçekliği olmadığını savunan non-realizme ve bir dine sadece kendi hakikat anlayışının, inancının doğru olduğunu savunma imkanı veren realizme karşıdır. O, kendisini ne realist ne de non-realist olarak tanımlamaktadır. Realist ve non-realist tutumların, her birinin diğerinin içerdiği hususlardan bazılarını dışarıda bıraktığını ifade eden Hick, non-realist tutumda her şeyin olgusal terimlerle açıklandığını, realist tutumda ise kullanılan aşkın kavramların doğal duruma uymadığını belirtmektedir. Eleştirel realizmde aşkın gerçekliğin sınırsız öneminin olduğu kabul edilmesine rağmen, bu gerçekliğin sınırlı şekilde ifade edilebileceğinin altı çizilmektedir. Eleştirel realizmin realizmden farklı olarak, dini ifadeleri literal değil mitolojik okumaya tâbi tutmaktadır. Hick, *Disputed Question in Theology and the Philosophy of Religion*, s. 4-11, Hick, *Dialogues in the Philosophy of Religion*, s. 104 vd.

farklı farklı şekillenir. Bu noktada Hick, Smith'den bir adım önde mevzilenecek, hakikat iddialarını tarihsel, tarih üstü ve mutlak gerçeklik hakkındaki iddialar şeklinde ayırarak, bu iddiaların çoğulcu hipoteze güçlük çıkaramayacak şekilde karşılaştırmalı çözümünü elde etmeyi denemiştir. Buraya kadar görülen husus, Smith ve Hick'in mevcut dini geleneklerdeki önermeye dayalı doğruluk iddialarını kabul etmedikleridir.

Smith ve Hick için dini doğruluk pratik doğruluktur. Bu doğruluk anlayışında, kişinin ahlaki ve manevi olarak yükselmesi ve mutlak varlıkla ilişkinin sürekliliğinin sağlanması esastır. Pratik doğruluk anlayışı Smith'in kişisel hakikat anlayışında Hick'in ise mitolojik hakikat yorumunda şekillenmektedir. Smith'e göre dinlerin doğruluk ya da yanlışlığından söz edilemez. Dini hakikat kişisel durumlar, ahlaki ve manevi yansımalar dışında önermesel kodlarla açıklanamaz. Ona göre doğru din kişisel iman hayatının bir niteliğidir.²⁴ Buna göre kişi aşkın gerçeklikle güçlü ilişki kurduğu her an dini hakikate sahip olmaktadır. Bu ilişki sonucunda kişi ahlaki ve manevi pratikleri de doğru şekilde yerine getirmektedir. Dini semboller konumundaki unsurlar da bu pratiklerin sürekliliğini sağladığı ölçüde hakikatin aracı sayılmaktadırlar.²⁵ Bu nedenle her sembol her dini gelenekte ya da aynı dini gelenek içerisindeki her bireyde aynı değerdedir. Netice itibariyle Smith'e göre, her dindar birey dini inancı vasıtasıyla ahlaki iyiye yönelebiliyorsa dini doğruluk bu pratik içerisinde gerçekleşmektedir.

Hick, Smith'in açıkladığı aşkın gerçeklikle bağlantı kurularak meydana gelen pratik doğruluğun, kişinin istekleri, arzusu, zihni eğilimi, yaşam şekli ve düşünceleri tarafından etkilenmekte olduğunu belirtir. Ayrıca ona göre bu doğruluğa sürekli sahip olmak için ilahi gerçeklikle bağlantıyı koparmamak gerekmektedir.²⁶ Bu düşünceler ışığında Hick için de önermeye dayalı şekilde açıklanamayan dini doğruluk, kişinin dini hayatındaki ahlaki ve manevi pratiklerde gerçekleşmektedir. O, mutlak hakikat iddialarının, kastedilen şeye pratik birer cevap niteliğinde, seslendiği kitlede işaret edilen şeye karşı dikkat uyandıran iddialar olduğunu öne sürmektedir. Buna göre mutlaklık belirten dini hakikat iddiaları mitolojik hakikat olarak ele alınmalıdır. Bu mitolojik hakikat iddialarının güvenilirliği pratik faydası ele alınarak ölçülmektedir.²⁷ Hick, metafor-mit ilişkisini açıklarken mitler içerisinde yer alan metaforların, literal okunmayan fakat ifade edilen konuya ilişkin tutumları

24 Smith, W. Cantwell, "A Human View of Truth", *Truth and Dialogue*, ed. J. Hick, London: Sheldon Press, 1974, s. 38-39.

25 Smith, W. Cantwell, "Objectivity and the Humane Sciences: A New Proposal", *Religious Diversity: Essays by Wilfred Cantwell Smith*, ed. Oxtoby, W. G., New York: Harper & Row Publishers, 1976, s. 167., Isenberg, S. R., "Comparative Religion As An Ecumenical Process: Wilfred Cantwell Smith's World Theology", *Journal of Ecumenical Studies*, Vol. 24, No. 4, 1987, s. 625.

26 Hick, "The Outcome: Dialogue into Truth", s. 144.

27 Hick, John, *İnançların Gökkuşağı*, çev. M. Aydın, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2002, s. 86.

teşvik eden kompleks yapılar olduğunu ileri sürmektedir.²⁸ Buradan Hick için mitolojik hakikatin pratik hakikat anlamına geldiği sonucu elde edilebilir. Dolayısıyla Hick, dini inançlar söz konusu olduğunda da, dini doğruluğun her dini inançtaki mutlak varlığa karşı davranış ve tutum fonksiyonlarının işleme olduğunu kabul etmektedir.²⁹ Gelinek noktada belirtilmelidir ki, Hick'in pratik dini doğruluk anlayışında da Smith'de olduğu gibi ahlaki ve manevi unsurlar belirleyicidir.

Dini doğruluğun pratik olduğu noktasında hemfikir olan Smith ve Hick, bu noktada göreceliliğin kaçınılmaz olduğunu ifade etmektedir. Çünkü yukarıda görüldüğü üzere pratik doğruluğun, evrensel niteliğinin olmadığı ve konu edinilen kaynakla uyumluluğa göre değer kazandığı görülmektedir. Yani her dini gelenekteki inanç, sembol ya da doktrin o gelenekteki mutlak varlıkla ilişkiyi devam ettirmesi, bireydeki ahlaki ve manevi ilerlemeyi sağlaması ölçüsünde, sadece o dini gelenek içerisinde doğrudur. Nitekim dini çoğulculuğu savunanlar çoğulculuğun göreceliliği gerektirdiğini vurgulamışlardır. Bu düşüncelerden hareketle Smith'e göre modern epistemolojinin gereği olarak göreceliliği savunmak gerekmektedir. Fakat Smith, göreceliliği savunurken nihilizm ağına düşmemek hususunda uyarıda bulunur. Yani dini çoğulcu hipotezin gereği olan göreceli hakikat anlayışı benimsenirken, dini inançta zayıflama meydana gelmemelidir.³⁰ Hick için de dini çoğulculuk hipotezinin kapsamında bulunan en önemli hususlardan birisi dini hakikatin göreceli olduğudur. Hick, dinlerin mutlak hakikat iddialarını göreceli görmesini sisteminin bir gereği olarak kabul ettiğini belirtmektedir.³¹ En basit şekliyle vahiy olgusunu göreceli şekilde değerlendirmeleri bu düşüncelerini özetlemektedir. Mesela Smith, vahyin, tarihsel bir şey olduğunu ve anlık hissiyatla bağlantılı olduğunu düşünerek, vahiy denen şeyin göreceliliğine dikkat çekmektedir.³² Benzer şekilde Hick'e göre de vahiy, farklı gelenekler içerisinde, farklı kavramsal yapılarla ifade edilen ve farklı şekiller alan, aynı zamanda kişilerle ilişkili olması yönüyle de görecelilik arz eden bir şeydir.³³

28 Hick, metaforların, mitlerin içerisinde gelişen ifadeler olduğunu belirtmektedir. Bu ifadelerin literal doğrulukları yoktur. Bu ifadelerin doğruluğu konuya bağlılığı sağlayan pratiklerin doğruluğuyla orantılıdır. Yani metaforlar pratik açıdan doğrudurlar. Metaforlar bir şeyle ilişki kurmayı ve ona nasıl anlam verileceğini yönetirken, mitler daha kapsamlı olan çok boyutlu metaforlardır. Enkarnasyon mitini örnek verecek olursak bu mitte birçok metafor bulunmaktadır. Enkarnasyon genel olarak mit iken bu mit içerisindeki tek tek ifadeler metaforlar olarak anlaşılmalıdır. Hick, John, *The Metaphor of God Incarnate*, London: SCM Press, 1993, s. 105.

29 Hick, *An Interpretation of Religion: Human Responses to the Transcendent*, s. 248.

30 Smith, *Towards a World Theology: Faith and the Comparative History of Religion*, s. 89., Smith, *Faith and Belief*, s. 155.

31 Hick, *An Interpretation of Religion: Human Responses to the Transcendent*, s. 368.

32 Smith, *Towards a World Theology: Faith and the Comparative History of Religion*, s. 174-175.

33 Hick, *İnançların Gökkuşağı*, s. 61.

Fakat burada dikkat çekilmesi gereken önemli bir husus, Smith'in kişisel hakikat düşüncesinin barındırdığı görecelilikle, Hick'in göreceliliğe yaklaşımının aynı sonuçları barındırmayacağıdır. Çünkü Hick, her ne kadar dini doğruluğun pratik olarak anlaşılması ve bulunduğu dini gelenek içerisinde değer ifade ettiğini söylese de, önermesel inancı tamamen bir kenara atmamaktadır. Sadece mutlaklık iddiasına yol açan inanç önermelerinin mitolojik okumaya tabi olmasını önermektedir. Ayrıca mevcut dinlerin varlığı ile ilgili temel bir problemi olmadığı için, dini inançların önemine değinmektedir. Oysa Smith, kişisel hakikat fikriyle ve mevcut dinleri kabul etmemesiyle sembollerin değerini dini geleneklerden de alıp tamamen bireysel alana dâhil etmektedir. Dini hakikatin değeri noktasında evrensellik itirazında ortak paydada bulunan bu iki düşünür, bu değerini dini gelenek veya bireylerde bulunması görüşleriyle farklı sonuçlara varmışlardır. Farklı şekilde ifade edilecek olursa mutlak alanın ifade edilemezliğinden hareketle dini hakikatin göreceli olduğunu söyleyen Smith ve Hick, bu hakikat iddialarının ne kadar objektif ya da subjektif olacağı noktasında ayrılmaktadır. Çünkü Smith'in dini doğruluğu kişinin anlık duygu ve düşüncelerine indirilmesi Hick tarafından kabul edilemeyecek bir durumdur.

Smith ile Hick, çatışan hakikat iddiaları konusunda farklı düşüncelere sahiptir. Smith, kendi hakikat anlayışından yola çıkarak böyle bir problemin olmadığını ileri sürmektedir.³⁴ Daha önce bahsedildiği üzere Hick ise çatışan hakikat iddiaları problemini kabul etmekte ve çoğulcu hipotezin önünde engel olarak gördüğü bu problemi çözmek için çabalamaktadır. Smith, farklı önermesel hakikat iddialarıyla oluşmuş mevcut dinleri reddetmekle ve dini hakikati kişisel olarak yorumlamakla, hakikat iddialarının çatışması sorununun ortadan kalktığını dile getirmektedir. Ona göre dinleri olduğu gibi kabul edip karşılıklı çatışan iddialarını kabul etmek yeni bir sorun yaratmak anlamına gelecektir. Önemli olan bireysel imandır ve çatışır olarak yorumlanan durum aslında dini gelenekler arasındaki farklılıklardır. Ona göre dini gelenekler arasında benzerlikler olmasına rağmen farklılıklar daha çoktur. O, dini geleneklerin somut varlıklar olmadığını söylerken bireylerin farklı dini gelenekler içerisinde aynı evrensel düzen karşısında farklı cevaplar vererek, dini gelenekleri şekillendirdiklerini savunmaktadır.³⁵

Hick, Smith'in bu görüşünün çatışan hakikat iddiaları sorununu dönüştürmekle birlikte çözmeden bıraktığını ileri sürmektedir. O, dinlerin tarihi fenomenler

34 Smith, çatışan iddiaların ya aziz kimselerin ifadeleri ya da teologların yorumlarından ibaret olduğunu, dini hayatın özünde her hangi bir çatışan hakikat iddiası bulunmadığını belirtmektedir. O, dinler arasındaki çatışan hakikatler meselesinin tarih boyunca olmadığı gibi şimdide bir problem teşkil etmediğini ileri sürmektedir. Smith, *Towards a World Theology: Faith and the Comparative History of Religion*, s. 94.

35 Smith, W. Cantwell, "Some Similarities and some Differences between Christianity and Islam", *Wilfred Cantwell Smith: A Reader*, ed. Kenneth Cracknell, Oxford: Oneworld Publications, 2001, s. 57.

olarak bütün olarak doğru yanlış olarak görülemeyeceğine bir ölçüde katılmakla birlikte, dinlerdeki bazı doktrin, inanç, dogma ve teorilerin doğru ya da yanlış olabileceğini ifade etmektedir. Mesela enkarnasyon bazı kişilerce kabul edilmesine rağmen bazılarınca kabul görmemektedir. Bunun gibi ilahi gerçeklik kişisel ve kişisel olmayan şekillerde tasavvur edilmektedir.³⁶ Ayrıca Hick'e göre Smith'in hakikat anlayışı, hakikati ifade etmek değil yaşamakla, onun hakkında konuşmakla değil onu hissetmekle gerçekleşmektedir. Bir anlamda bu hakikat anlayışına göre, kişinin yaşamında ahlaki olarak samimi olması, hakikati yaşamak demektir. Smith, her ne kadar bu hakikat anlayışının çatışan hakikat iddiaları sorununu ortadan kaldırdığını söylese de, Hick'e göre bu meseleyi çözmek anlamına gelmeyecektir. Aslında Hick'e göre daha önemli olan mesele çatışan hakikat iddiaları probleminin çözülüp çözülmediğidir. Kısaca Hick, Smith'in düşüncelerinin bu problemi çözmekte başarısız olduğunu iddia etmektedir.³⁷

Ortaya konan iki hipotezdeki hakikat görüşleri de dini açıdan kabul edilemez hususlar barındırmaktadır. Bu bağlamda en ciddi tehlike dinlerin mutlak doğruluk iddiaları konusundadır. Önermesel inanç olmadan Tanrı'ya imanın mümkün olduğu ve önermesel inancın gereksizliğinin ileri sürüldüğü durumda, inanç aşamasından iman aşamasına ancak gayri mantıki sıçrayışla geçilebileceği aşıkardır. Yani epistemolojik açıdan sağlam bir temelden yoksun şekilde iman mümkün olmakla birlikte vahiy önermelerin gerekliliği tartışmalı hale gelecektir. Buna mukabil imanın tanımı içerisinde vahiy önermelerinin doğruluğu ve kesinliğini tasdik etmenin yer aldığından yola çıkarak, imanın önermesel inançları kabul etmenin neticesi olduğu görüşü yinelenmelidir.³⁸ Çünkü dinlerin ilah anlayışlarında inandıkları ilahlara belirli sıfatlar yüklenmiştir. Özellikle Yahudilik, Hıristiyanlık

36 Aslında mutlak gerçeklikle ilgili çatışan inançlar konusunda Hick, bu inançların otantik inançlar olduklarını, her ne kadar çatışır gibi görünseler de birbirini tamamlayan iddialar olduklarını kabul etmektedir. ayrıntılı değerlendirme için bkz. Johnson, Keith E., "John Hick'in Çoğulcu Hipotezi ve Çatışan Hakikat İddiaları Sorunu", *Dini Çoğulculuk John Hick'in Düşünceleri Etrafında Tartışmalar*, ed. R. Yazoğlu, & H. Aydeniz, İstanbul: İz Yayıncılık, 2006, s. 59.

37 Hick, "The Outcome: Dialogue into Truth", s. 143-144.

38 Özcan, inancın insanı etkilediği oranda imanın güçlü olacağını söyler. Bu düşünce imanı inancın tayin ettiği fikrinden neşet etmektedir. O, inancın imanını fikri temelini oluşturduğunu, imanını inancı önceden gerektirdiğini belirtir. Bu demektir ki, her inanç bir önermeye inanç ise, imanını fikri temelini önermesel inanç oluşturmaktadır. Buna göre Tanrı'ya iman Tanrı'nın var olduğu inancını gerektirmekte yani O'nun var olduğunu ifade eden bir önermesel inanca dayanmaktadır. Özcan, Hanifi, *Epistemolojik Açıdan İman*, İstanbul: M.Ü.İ.F.V.Y., 2002, s. 95 vd., İnanç-iman kavramları arasındaki farkı ve ilişkiyi, inanç önermelerinin bilişselliği vb. konuları farklı bağlamlarda görmek için bkz. Yeşilyurt, Temel, "İnanç Önermelerinin Bilişselliği", der. Temel Yeşilyurt, *Dini Bilginin İmkani* içinde, İstanbul: İnsan Yay., 2003, ss. 127-147., Yeşilyurt, Temel, "İmanın Rasyonel Temeli", der. Temel Yeşilyurt, *Dini Bilginin İmkani* içinde, İstanbul: İnsan Yay., 2003, ss. 13-33., Kellenberger, James, "İmanın Üç Modeli", der. ve çev. Temel Yeşilyurt, *Dini Bilginin İmkani*, İstanbul: İnsan Yay., 2003, ss. 213-237., Önerme temelli iman anlayışına yöneltilen eleştirilerin incelendiği farklı bir analiz için bkz. Uslu, Ferit, "İbn Teymiyyenin Kelamcılarının Geleneksel İman Tanımına Eleştirisi", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, C. 4, S. 3, 2004, s. 18-32., Önermesel ve önermesel olmayan iman ayrımının incelendiği kapsamlı bir çalışma için bkz. Uslu, Ferit, *Felsefi Açıdan İmanı Temellendirme*, Ankara: Ankara Okulu Yay., 2004.

ve İslam dininde durum böyledir. Bu sıfatların ilaha izafe edilmesinde vahiy temel alınmaktadır. Tanrı'ya imandan önce onun var olduğunu ve hangi sıfatlara sahip olduğunu belirten vahiy önermelerine inanılır. Görülmektedir ki Tanrı'ya iman belirli inanç önermeleri temelinde meydana gelmektedir. Oysa inançtan bağımsız iman nasıl olacağı ve nasıl bir sıçramayla mümkün olacağı tartışmalı olacaktır.

Bunun yanında bu iki düşünürün hakikat görüşünün dinin kavramsal, bilişsel ve düşünsel yönünü ihmal ettiği, hakikati dindar bireyin iman tecrübesiyle sınırlı değerlendirdiği ve dini hakikati pratik doğruluğa indirgediği görülmektedir. Kanaatimize göre dini hakikat ifadelerinin doğruluğunun tamamen bireysel psikolojiye ve pratiğe bağlanması hem dini hakikatin bireysel imana indirgenmesi hem de dini ifadeleri rölativizm ağına bırakmak anlamına gelecektir. Oysa dini sembollerin dindarın kişisel bağlılığı ve eylemine göre değer kazandığı düşüncesinin yanlışlığı vurgulanmalıdır. Netland'a göre bu hakikat anlayışının kabul edilmesi durumunda dini geleneklerin dayanağı olarak addedilen ve dinler arasında çatışır konumda olan temel inanç ve hakikatler yanlış olarak değerlendirilecektir.³⁹ Bu eleştiriyi temel alarak göreceliliğe yol açan mitolojik hakikat iddiasının hiçbir din tarafından kabul edilmeyeceğini çünkü bu şekilde hareket edildiğinde dinlerin asli unsurlarının değer kaybedeceğini söyleyebiliriz.

Kurtuluş ve Mutlak Anlayışları

Dini geleneklerin yapısı ve dini hakikat konularında büyük ölçüde mutabık olan Smith ve Hick'in kurtuluş anlayışlarında da benzerlikler bulunmaktadır. Öncelikle çoğulcu olmaları sebebiyle, kurtuluşu tek bir dini gelenekte mümkün görmeyen yanlış olduğuna dikkat çekmektedirler. Daha sonra bütün dini geleneklerin kurtuluş açısından eşit imkâna sahip olduğunu dile getirmektedirler. Bu görüşleri öne sürerken kendi kurtuluş anlayışları belirleyici olmaktadır. Hick dini geleneklere bütüncül yaklaşmakta, Smith ise kavramsal tahlili ışığında kişisel olarak meseleyi ele almaktadır. Bu nedenlerden dolayı iki hipotezin kurtuluş anlayışının ilke olarak süreklilik arz ettiği fakat şekil yönünden farklılaştığı söylenebilir.

Smith ve Hick, kurtuluş konusunda dini gelenekler arasındaki uyumsuzluğu gidermeyi amaçlamışlardır. Şöyle ki; onlara göre aslında dini gelenekler içerisinde bahsedilen kurtuluş anlayışlarından farklı kurtuluş anlayışı geliştirilebilir. Bu düşünce temelinde Smith bireysel imanı Hick ise ben-merkezlilikten Gerçek-merkezliliğe dönüşümü⁴⁰ kurtuluş ilkesi olarak kabul etmiştir. Buna göre Smith,

39 Netland, Harold, *Dissonant Voices: Religious Pluralism and the Question of Truth*, Vancouver, British Columbia: Regent College Publishing, 1997, s. 120.

40 Bu dönüşüm insanın bencillikten, hırstan, tamahtan vs. kötü fiillerden uzaklaşması, ahlaki anlamda olgunluğa erişmesi ve mutlak varlığa yakınlaşması anlamına gelir. Hinduizmde her hangi bir maddi fayda beklemeden

her dini gelenek içerisindeki dindar bireyin, bireysel imanından yola çıkarak eşit kurtuluş imkânına sahip olduğunu,⁴¹ Hick her dini gelenek içerisinde meydana geldiğini düşündüğü dönüşüm sebebiyle aynı şekilde dinlerin kurtuluş açısından eşit imkâna sahip olduğunu düşünmektedir.⁴²

Yukarıda belirtildiği üzere iki düşünürün kurtuluş anlayışı ilke olarak aynı, şekil olarak farklıdır. Smith, kurtuluşu dünyevi ve kozmik ya da uhrevi açıdan ele almaktadır. Fakat dünyevi kurtuluştaki olduğu gibi uhrevi kurtuluştaki de iman gerekli şarttır. İnsan imanı sayesinde dünyadaki anlamsızlık ve çaresizlikten kurtulmakta, aynı şekilde ölüm sonrası kurtuluş da imanla gerçekleşmektedir. Netice itibarıyla Smith hangi dini gelenekten olursa olsun iman sahibi her dindarın dünyevi ve kozmik kurtuluşa kavuşacağını ileri sürmektedir.⁴³ Yani herkesin imanı kişisel, spesifik ve tarihsel bir forma sahip olsa da, o her dindarın bu spesifik iman aracılığıyla kurtulabileceğini düşünmektedir. Kısaca Smith'in, imanı evrensel insan niteliği olarak düşünerek kurtuluş bakımından dini gelenekler ve özellikle dindar bireyleri ortak bir paydada buluşturmaya çalıştığı görülmektedir.

Hick ise bütün dinlerde ahlaki ve manevi dönüşümün farklı fakat eşit şekillerde olduğunu iddia ederek, dinlerin kabul ettiği kurtuluş anlayışlarını tek bir ilke altında toplamıştır. Ona göre büyük dini geleneklerdeki en temel benzerlik Gerçek-merkezliliğe doğru hareketi içermeleridir ve dini çoğulculuk hipotezinin en temel yapı taşlarından bir tanesi budur.⁴⁴ O, dinlerin kurtuluş düşüncelerinin altında bireyin dönüşümünü sağlayan manevi ve ahlaki değerlerin olduğunu düşünmektedir. Ayrıca bu dönüşüm ilkesi her dinde eşit şekilde gerçekleşmektedir.⁴⁵ Yani Smith'in her dindar için koyduğu iman ilkesi yerine Hick, her din için bu dönüşüm ilkesini ortaya atmaktadır. Aslında Hick'in bahsettiği kurtuluş ilkesi

---

topluma hizmet, insanın kendini Mutlak'a adanması, Hıristiyanlıkta ilahi sevgiyi dünyaya taşıyan Tanrı'nın sonsuz hâkimiyetine boyun eğmek, Yahudilikte Tanrı'nın krallığının yeniden inşası ümidi ve İslam'daki Allah'a teslim olma ben-merkezlilikten gerçek-merkezliliğe yönelişin farklı şekilleridir. Bkz. Hick, *An Interpretation of Religion: Human Responses to the Transcendent*, s. 36., John, Hick, "A Particularist View: A Post-Enlightenment Approach (Response)", *Four Views on Salvation in a Pluralistic World*, ed. D. L. Okholm, & T. R. Phillips, Michigan: Zondervan Publishing House, 1996, s. 184.

41 Smith, *Towards a World Theology: Faith and the Comparative History of Religion*, s. 168.

42 Hick, *Dialogues in the Philosophy of Religion*, s. 127.

43 Smith, *Towards a World Theology: Faith and the Comparative History of Religion*, s. 168-170.

44 Hick, John, *Problems of Religious Pluralism*, New York: St. Martin's Press, 1985, s. 93., Hick, *Dialogues in the Philosophy of Religion*, s. 14.

45 Teistik olsun olmasın bütün dinsel geleneklerde evrensel ilahi güzellik, iyilik, sevgi ve merhamet fikri vardır. Hick bunu kozmik optimizm olarak nitelendirmektedir. Bencil duyguların köreltiltiği ve merhamet tohumlarının ekildiği pratikler bütün dini geleneklerin temel ahlaki tavsiyeleridir. Bütün dinlerde merhamet, dürüstlük, güvenilirlik, sevgi ve nezaket gibi ahlaki düsturların işlendiğini ve "kendin için istemediğin bir şeyi başkası için de isteme" altın kuralı gibi birçok kural da dinlerde, birbirlerine üstünlük taslayamayacakları şekilde eşit düzeyde işlenmiştir. Bkz. Hick, *An Interpretation of Religion: Human Responses to the Transcendent*, s. 325, 340., Hick, John, "The Non-Absoluteness of Christianity", *The Myth of Christian Uniqueness*, eds. J. Hick, & P. F. Knitter, London: SCM Press, 1998, s. 29.

Smith'in dünyevi kurtuluştan kastettiği şeyi içermektedir. Çünkü Hick, dinlerin hem kişisel hem de toplumsal alandaki olumlu etkisine değinerek, bu dünya hayatındaki insan durumunun da dinlerdeki bu ilkeyle iyileşebileceğine dikkat çekmektedir. Netice olarak, aslında ilkesel bazda aynı olan bu iki kurtuluş anlayışı şekilsel olarak farklıdır.

Dinlerde kurtuluşun hakikat iddialarına bağlı olarak açıklanması, bir bakıma Smith ve Hick'in kurtuluş anlayışları için de geçerlidir. Çünkü pratik olarak ele alınan dini doğruluk kurtuluş için gereklidir. Ahlaki ve manevi pratik iki kurtuluş düşüncesinde de merkezi öneme sahiptir. Hakikat görüşünü karşılaştırırken, her iki düşünürün de dini doğruluğu pratik olarak ele aldığını görmüştük. Bu noktada şunu belirtmek gerekir ki dini doğruluğa sahip olmanın yolu olan ahlaki ve manevi tutumlar, aynı zamanda kurtuluş için de gereklidir. Nitekim Smith'in temel vurgusu olan imana, Hick'in dikkat çektiği ben-merkezlilikten Gerçek-merkezliliğe dönüşüme sahip olmanın kanıtı bu tutumlardır. Hick bu konuyu "aziz" kavramı çerçevesinde ayrıntılı şekilde incelemiştir.⁴⁶ Ve ayrıca hiçbir dinin bu pratiği ne kadar gerçekleştirdiğinin ölçülemeyeceğini ileri sürmüştür. Hick bu görüşleriyle Smith'e nazaran kurtuluş konusunu daha ayrıntılı işlemiştir.

Buraya kadarki açıklamalardan anlaşılacağı üzere Smith ve Hick için kurtuluş teolojik bir özellik taşımamakta, ruhsal ve manevi ilerleme olarak anlaşılmaktadır. Dinlerdeki kurtuluş anlayışlarının teolojik inançlarla bağlantısı vardır. Dinler kendi inanç ilkelerine göre farklı kurtuluş anlayışları vazetmektedir. Fakat Smith ve Hick gerek din anlayışları gerekse hakikat görüşleri açısından kurtuluşun teolojik bağlamla ilgisi olduğunu düşünmemektedirler. Onlar kurtuluş konusunda teolojik inançların dışlayıcılığa sürükleyen ana kaynak olduğunu ifade etmektedirler. Hatta dini doktrin ve sembollerin ahlaki ve manevi ilerlemeye katkıda buldukları sürece değerli olduğunu kabul etmektedirler.

Dinlerdeki farklılıklar ne olursa olsun bu iki düşünürün ısrarı ya bireysel temelde ya da ahlaki açıdan bütün dinlerin veya dini yaşantıların eşit kurtuluş imkanına sahip olduğudur. Fakat Heim'a göre her din bir diğerinde bulunmayan farklı kavrayış ve kurtuluş anlayışları içermektedir. Bu nedenle Heim, dinleri herhangi bir ilke potasında eritme olarak anlaşılan dini çoğulculuk görüşüne karşı çıkmaktadır. Ona göre farklı dinlerce ön görülen farklı kurtuluşların hem bu dünyaya hem de diğer dünyaya dönük yönü vardır. Böylece farklı kurtuluşların aynı noktaya ulaştıracağı görüşü kabul edilemez. Aksine farklı dinlerin kurtuluş

46 Aziz olarak tanımlanan kimseler, bahse konu olan dönüşümü normal insanlara göre çok daha fazla gerçekleştirmiş insanlardır. Azizlik farklı bir yaşam formudur. Her dini gelenekte belli bir şekilde meydana gelen gerçek-merkezliliğe dönüşümün somut örnekleri aziz kimseler, bazen bireysel alanda bazen de sosyal alanda görülebilir. Bu konudaki ayrıntılı açıklama için bkz. Hick, *An Interpretation of Religion: Human Responses to the Transcendent*, s. 301-315.

öğretileri farklı noktalara işaret etmektedir. Her din insanı kemale erdirmeye bakımından farklılık arz edebilir.⁴⁷ Kurtuluş ahlaki ilerlemeye bağlı olmakla birlikte, metafizik ve teolojik inançlarla da bağlantılıdır. Fakat şu unutulmamalıdır ki herhangi bir insanın ahlaklı olması onun doğru inanca sahip olduğunu göstermez. Bu nedenle kurtuluşu bireysel iman tutumuna veya ahlaka indirgemek dini belirli bir ilkeye hapsetmek anlamına gelecektir.

Kurtuluş anlayışlarında olduğu gibi mutlak anlayışlarında da Smith ve Hick büyük ölçüde benzer düşüncelere sahiptir. Fakat Smith mutlak alanla ilgili “Aşkın Gerçek”, Hick ise “Kendinde Gerçek” kavramını kullanmaktadır. Böylece farklı dini gelenekler içinde değişik şekilde tasavvur edilen mutlak anlayışları, yeni bir kavramla bir araya toplanmış olacaktır. Mutlak hakkındaki çoğulcu yorumda Hick büyük ölçüde Smith’in görüşünden etkilenmiştir. Fakat onun hipotezi içerisinde kendinde gerçeği temellendirme daha çok felsefi olarak yapılmıştır.⁴⁸ Smith, kurtuluş görüşünde olduğu gibi bu konuda da Hick gibi sistemli ve ayrıntılı değerlendirmelerde bulunmamıştır.

Smith ve Hick’in ilk olarak kabul ettiği husus, her dini gelenekte mutlak kavramının bir şekilde içerildiğidir. Hatta kişisel olsun olmasın bu kavramlar arasında paralellik bulunduğu yorumlarını da irdelemişlerdir. Mesela Smith bütün dini geleneklerdeki ilah anlayışlarının aşkın alanı işaret ettiğini belirterek, özellikle Budistlerle karşılaştıklarında batılılar için kendi teist anlayışlarına uymayan Budist anlayışın, ilk etapta ateizm olarak nitelendirildiğini sonrasında ise non-teist nitelendirmesi Budist inancı için uygun görüldüğünü ifade eder.⁴⁹ Yakın dönemdeki bazı batılı araştırmacıların Budizmdeki nirvana ve dharma inancının batının tanrı veya ilah anlayışıyla paralellik gösterdiğini kabul ettiklerini söyler.⁵⁰ Aynı şekilde Hick de mutlak gerçekliğin kişisel ya da kişisel olmayan şekilde bütün dinlerde farklı şekilde de olsa bulunduğunu ifade etmektedir.⁵¹

Smith ve Hick, dinlerde bulunan ilah tasavvurlarının, mutlak varlığı tam olarak ifade edemeyeceğini çünkü bu tasavvurların dinlerin oluşumundaki insani

47 Heim, S. Mark, *Salvations: Truth and Difference in Religion*, New York: Orbis Books, 1999, s. 68.

48 Hick, felsefi bağlamda kendinde gerçeklik ve tecrübe edilen gerçeklik ayrımını Kant’tan aldığını belirtmekle birlikte, bu ayrımı çağrıştıran fikirlerin düşünce tarihinde de bulunduğunu ifade etmektedir. Kilise babalarından Gregory of Nyssa, Augustine ve Anselm’in Tanrı’nın insan zihnini aştığı ve asla tam anlamıyla kavranamayacağını kabul ettiklerini belirten Hick, benzer düşünceye Lactantius, Erigena, Dionysius gibi Hristiyan düşünürlerin de sahip olduğunu söylemektedir. Hick, *Dialogues in the Philosophy of Religion*, s. 131., Hick’in bu ayrımı aldığı Kant’ın numen-fenomen ayrımı için bkz. Kant, I., *Critique of Pure Reason*, çev. J. Meiklejohn, New York: Prometheus Books, 1990, s. 42-43., Kant, I., *Gelecekteki Her Metafiziğe Prolegomena*, çev. I. Kuçuradi, & Y. Örnek, Ankara: Felsefe Okulu Yayınları, 1995, s. 64-65.

49 Smith, *Towards a World Theology: Faith and the Comparative History of Religion*, s. 154, 183.

50 Florida, Robert E., “Theism and Atheism in the Work of W. C. Smith: A Buddhist Case Study”, *Buddhist-Christian Studies*, No. 10, 1990, s. 255.

51 Hick, *An Interpretation of Religion Human: Responses to the Transcendent*, s. 247.

etkiyle meydana geldiğini belirtmektedirler. Çünkü aşkın varlığı tanımlamak için kullanılan bütün diller yetersiz kalacaktır. Bu yetersizliği dile getiren Smith, farklı kültürel ve dini ortamlarda farklı Tanrı inancı ve algısı olduğunu vurgular. Ona göre Tanrı kavramı bir semboldür. Her farklı dönem ve gruplarca bu sembol farklı şekilde algılanmaktadır.⁵² Hick, kişisel ya da kişisel olmayan mutlak tasavvurlarının yanlış ya da doğru olduğu ve bu tasavvurların mutlak varlığı tam olarak nitelendirip nitelendirmediği noktasında bir yargıya varılamayacağını ifade etmektedir. Ona göre mutlak varlık herhangi bir dinin objesi olamaz. Çünkü hiçbir dini tecrübe onu tam anlamıyla kavrayamaz.⁵³ Yani dinlerdeki ilah tasavvurlarında Mutlak'ın her hangi bir etkisi söz konusu değildir. Smith, bir adım ileri giderek dinlerin ulûhiyet anlayışlarının aşkın gerçeklik tarafından belirlendiği yönündeki inancın putperestliğe götüreceğini ileri sürerek, uluhiyet anlayışlarının insani etkiyle açıklanabileceğini belirtmiştir.⁵⁴ Hick, Smith'in bu düşüncelerinden etkilenmiştir. Ona göre de her dinin Kendinde Gerçeklik hakkında söylediği her şey kendi kavramsal çerçevesinde belirlenmiştir. Her hangi vahiy unsuru bu konuda devreye girmemektedir.⁵⁵

Kısaca her iki düşünür de dini geleneklerdeki ilah tasavvurlarının o dini gelenekler içerisindeki dini tecrübe sonucu şekillendiği söylemekle birlikte Mutlak hakkında literal anlamda konuşmanın mümkün olmadığını belirtmişlerdir. Smith, aşkın gerçeklik hakkındaki bilgimizin sınırlı olduğunu ifade ederken teolojilerin bu konudaki yetersizliğine değinmektedir. O, teolojiji Tanrı hakkında konuşmak olarak tanımlamaktadır. Fakat hiçbir teolojinin aşkın gerçekliğin ifşasının tezahürü olmadığını ve her geleneğin teolojisinin aşkın gerçekliğe bir cevap niteliği taşıdığını belirtmektedir. Ona göre, teolojiler insan ürünü, kısıtlı, insanların katılabileceği, her bireyin kendininkini değerli gördüğü birer kanaldır.⁵⁶ Hick'de Kant'ın numen-fenomen ayırımından yola çıkarak, hiçbir ilah tasavvurunun kendinde Gerçek hakkında literal anlamda konuşamayacağını ifade etmektedir. Kant'a göre Tanrı kavramının numen alana dâhil olması, aklın mevcut ilkeleriyle onun varlığına ulaşma imkânının önünde engeldir. Buradan yola çıkılarak Tanrı, ruh, din gibi metafizik konularda anlamlı bir tartışma yapılamaz ve deney alanı dışındaki her akli çaba antinomilere sebep olur.⁵⁷ Ayrıca Kant, her hangi bir şeyi doğrudan tecrübe edemeyeceğimizi, zihnimizde bulunan tüm anlamlı bilgilerin, zihin tarafından elde edilmiş ve süzgeçten geçirilmiş bilgiler olduğunu düşünmektedir.

52 Büyük, Celal, "Wilfred Cantwell Smith'de Aşkın Tanrı Problemi", *Ekev Akademi Dergisi*, S. 46, 2011, s. 219.

53 Hick, *Disputed Question in Theology and the Philosophy of Religion*, s. 178.

54 Smith, W. Cantwell, "Idolatry: In Comparative Perspective", *The Myth of Christian Uniqueness*, eds. J. Hick, & P. F. Knitter, London: SCM Press, 1988, s. 57.

55 Hick, *An Interpretation of Religion: Human Responses to the Transcendent*, s. 82.

56 Smith, "Idolatry: In Comparative Perspective", s. 56.

57 Kant, *Gelecekteki Her Metafizığe Prolegomena*, s. 104-105.

Elde edilen bilgileri yorumlama ve kabul etme sürecinde toplum, zaman ve mekân zihnin işleyiş sürecini etkilemektedir.⁵⁸ Hicke göre de insan tecrübesi ve akli bu noktada sınırlıdır. Ayrıca dini tecrübe sonucu oluşmuş dinlerin ilah tasavvurları da kendinde gerçekliği tam olarak yansıtmamaktadır. Bu nedenle kişisel ya da kişisel olmayan, iyi ve kötü, gaye güden ve gütmeyen gibi nitelendirmeler onun için hakiki anlamda kullanılamaz.⁵⁹

Soteriolojik, kozmolojik ve metafiziksel paralellerde teist anlayış ile non-teist anlayış aynı değerlendirme içinde kullanılamayacak kadar birbirinden uzaktır. İlah anlayışlarındaki farklılık dinler arasındaki bu uzaklığın en önemli göstergesidir. Mesela aşkın gerçeklik kavramından yola çıkarak Budistlerin kabul ettiği boşluk (emptiness) ve Hıristiyanların inandığı tanrı arasında her hangi bir ortak temel kurmak zordur. Ayrıca doğal teoloji ile dinlerin bahsettiği Tanrı'nın bile aynı şey olmadığının dillendirildiği bir ortamda numen-fenomen ayırımından yola çıkarak dinlerin ilah anlayışlarını numenin eşit tezahürleri olarak yorumlamak da zorlama bir yorumdur. En basitinden böyle bir mutlak anlayışı Kant'ın felsefi sistemine yöneltilecek her eleştiriden nasibini alacaktır. Bu durumdan daha ciddi bir sorun veya çelişki ise mutlak alanı tanımlanamaz, ifade edilemez olarak niteleyen bu iki düşünürün, dinlerin ilah anlayışlarının bu sebeple yanlış ya da eşit derecede doğru olduğunu ima edip aynı mutlak alan hakkında kendilerinin kesin hükümlerde bulunmalarınıdır.

Gelinen noktada Smith ve Hick'in dinlerden farklı olarak kurtuluş anlayışına sahip oldukları ve bu kurtuluş anlayışlarını tüm dini gelenekler için geçerli gördükleri anlaşılmaktadır. Aynı şekilde dinlerin ilah tasavvurlarını kabul etmeyerek, kendi kavramsallaştırmaları yoluyla mutlak alanı hipotezleri kapsamında yeniden tasvir etmektedirler. Dini geleneklerin tarihi ve fenomenolojik vakia olarak nitelendirilmesi ve dini doğruluğun pratik olarak açıklanmasından sonra Smith ve Hick, kurtuluş ve mutlak hakkındaki düşüncelerde de daha çok benzer nitelikte görüşlere sahiptir. Fakat iki düşünürün kurtuluş ve mutlak konularındaki farklı görüşleri görülmelidir. Smith'in hipotezinin her aşamasındaki kişisel iman vurgusu ve dinleri mevcut yapılar olarak kabul etmemesi Hick ile temel farklılığını oluşturmuştur. Bu farklılık kurtuluş ve mutlak hakkındaki yorumlarda da bariz şekilde görülmektedir. Netice itibarıyla çoğulculuğun tüm dinleri hakikat ve kurtuluş açısından eşit görme anlayışına uygun olan bu düşüncelerin barındırdığı teolojik sonuçlar da karşılaştırılmalıdır.

58 Kant, *Critique of Pure Reason*, 156-166.

59 Hick, John, *The Metaphor of God Incarnate*, London: SCM Press, 1993, s. 143.

Çoğulcu Hipotezlerin Teolojik Sonuçları

Smith ile Hick'in hipotezleri arasındaki benzer ve farklı yönleri en kısa şekilde "bütün dinler aynı Mutlak'a mı yöneliyor?" sorusuna verecekleri cevapla netleştirilebilir. Çoğulcu olmaları itibarıyla ikisi de bu soruya olumlu cevap vereceklerdir. Yani dışlayıcı teolojik görüşe karşı aynı tarafta yer almaktadırlar. Fakat Smith dinlerin değil bireylerin aynı Mutlak varlığa yöneldiklerini kabul ederek Hick'ten ayrılacaktır. İmanın insanın genel insani niteliği olduğu sonucuna varan Smith, bahsedilen meseleye din açısından değil hangi dini gelenekten olursa olsun dindar açısından yaklaşmaktadır. Teolojik görüşlerinin varsaydığı sonuçlar bu farklılığa göre şekillenecektir.

Smith ve Hick, dışlayıcı ve kapsayıcı teolojik anlayışları eleştirme noktasında hemfikirdirler. Onlara göre dışlayıcı teolojik bakış açısı hem evrensel ahlak ilkeleriyle hem de Hıristiyan sevgi anlayışıyla uyuşmamaktadır.⁶⁰ Bu nedenle hakikatin tek dinde olduğu ve kurtuluşun da buna paralel olarak tek bir yolunun olduğu görüşü onlar açısından kabul edilemez hususların başında gelir. Onlar dışlayıcı bakış açısından vazgeçilmesi gerektiğini ve mevcut teolojik bakış açısının değişmesi gerektiğini ısrarla vurgulamaktadır. Yani geleneksel teolojiler onlar için sınırlı bakış açısının hâkim olduğu yapılarıdır.

Hick, Kopernik Devrimi teorisini kurarken Smith'in geleneksel teoloji eleştirisinden etkilenmiştir. O da Smith gibi dinlerin değişmez teolojik sistemler olmadığını, sürekli gelişerek var olmaya devam ettiğini belirtir.⁶¹ İki düşünürün de vurguladığı husus, teolojide yapılması gereken radikal değişikliktir. Smith de Hick'in teolojide Kopernik Devrimi dediği teoriye aynen katılmaktadır. Çünkü ona göre İsa'yı mutlak vahiy olarak görüp, onu diğer tüm dinlerin merkezine

60 Özellikle Smith, dışlayıcı teolojik anlayışlarla ahlaki değerler arasında uyumsuzluk olduğunu vurgular. Ona göre hiçbir dini ahlakta diğerlerini dışlamak ve dünya refahını terk ederek belli bir kesimin refahını sağlamak önerilmemektedir. Bundan dolayı varolan teolojik anlayış, evrensel ahlaki kriterlere uygun şekilde, dini çeşitliliğin gerektirdiği şartlara uygun şekilde kendini yenilemelidir. Smith, *Towards a World Theology: Faith and the Comparative History of Religion*, s. 136.

61 Hick, geleneksel Hıristiyan teolojisini Batlamyus teorisine, kendi çoğulcu hipotezini de Kopernik devrimine benzetmektedir. Astronomide Kopernik devrimi, yeryüzünü evrenin merkezi olarak gören eski dogmadan, güneşin merkezde yer aldığı ve bütün gezegenlerin onun etrafında döndüğü görüşüne geçiş ifade eden paradigma değişimidir. Batlamyusçu teoriye göre gezegenler yeryüzünün etrafında dönmekteydiler. Fakat yapılan araştırmalar bunun böyle olmadığını kanıtladı. Kendi etrafında dönen bir takım yörüngeler olduğu vb. farklı görüşler ileri sürülerek bu teorinin idamesi sağlanmak istendi. Fakat ilerleyen bilimsel süreçte, bu teorinin geçerli olmayacağı anlaşıldı. Yeryüzünün değil de güneşin merkezde olduğu görüşü bilimsel olarak desteklenerek Kopernik devrimi gerçekleşmiş oldu. Hick'e göre her dini gelenek merkeze kendisini koyarak Batlamyusçu çizgide gitmektedir. Fakat artık Tanrı merkezli anlayışa geçilerek teolojide Kopernik devrimi gerçekleştirilmek zorundadır. Hıristiyanlık kendi dışında kurtuluşun olmadığı dogmasını, eski zamanlardaki gibi savunamaz hale gelmiştir. Çünkü edinilen yeni ve farklı tecrübeler göstermektedir ki, tıpkı Kopernik devrimi gibi bir devrimle bu teolojik anlayış yerini, Tanrı merkezli anlayışa bırakarak, bütün dinleri Tanrı'yı merkeze koyarak değerlendirmek gerekmektedir. bkz. Hick, *God and Universe of Faith*, s. 125-131.

koymak, diğerlerinin İsa'dan bağımsız olarak aşkın varlığa ulaşmalarını engeller.⁶² Buna rağmen Hick'in geleneksel dışlayıcı teoloji eleştirisinin Smith'e göre daha net ve ayrıntılı işlendiği söylenebilir. Çünkü Hick, Hıristiyan enkarnasyon inancına ciddi eleştiriler yönelterek mevcut teolojik anlayışın temelinde bu inancın olduğunu öne sürmektedir. Ve özellikle bu inancın tazammun ettiği ve mutlak hakikat iddiası sayılabilecek birçok inancın mitolojik okumaya tabi tutulması gerektiğini söyleyerek özelde Hıristiyan teolojisini genelde ise dışlayıcı teolojik anlayışı ayrıntılı şekilde eleştirmiştir. Fakat Smith bu eleştiriyi daha yüzeysel yapmıştır. Fakat bu durum teolojide ön gördükleri değişimin ne kadar olacağı noktasında tam tersi niteliktedir.

Smith'in çoğulcu hipotezindeki teolojik devrim düşüncesi Hick'in düşüncelerine nazaran daha ciddi sonuçlara gebe dir. Çünkü onun temel gayesi dinlerin üst bir çerçeveden değerlendirmesini yapmak değildir. Yani felsefi bir bakış ile bütün dinleri değerlendirmek yerine, mevcut şekilleriyle kabul etmediği dinlerin iç yapılarını, teolojik temellerini değiştirmeyi öne sürmektedir. Hatta dinlerdeki teolojik anlayışın büyük oranda ortadan kaldırılmasını savunarak, yeni bir teoloji oluşturmayı hedeflemektedir.⁶³ Neticede onun gayesi felsefi bir hipotez kurmaktan çok, teolojik bir yeniden inşa çabasıdır. Tabii ki bu inşa da dini çoğulculuk temelli bir yapı olacaktır. Bu durumun sebebi Hick ile Smith'in çoğulculuk hipotezlerinin farklı temeller üzerine kurulmuş olmasıdır. Hick, epistemolojik ve kurtuluşsal anlamda felsefi bir tez öne sürerken farklı dini geleneklerin mutlak tasavvurundan Mutlak Gerçekliğe ulaşmakta, Smith ise dinlerin tarihsel birliği tezi ile farklı dini geleneklerden bireysel imana doğru hareket etmektedir.⁶⁴ Smith, dinlerin tarihsel birliği teorisi ile yeni bir teoloji kurmayı amaçlarken Hick, bütün dinleri aşan felsefi bir yorum getirme amacını gütmektedir.⁶⁵ Yani Smith'in hipotezinde, din

62 Aydın, Mahmut, "Küresel Bir Teolojiye Doğru: Wilfred Cantwell Smith'de Dinsel Çoğulculuk", *Hıristiyan, Yahudi ve Müslüman Perspektifinden Dinsel Çoğulculuk ve Mutlaklık İddiaları*, der. M. Aydın, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2005. s. 19.

63 Smith'in bu düşüncelerini daha çok netleştirdiği eser *Towards a World Theology* adlı eserdir. O, bu eserinin üçüncü bölümünde "bir Hıristiyan teolojisi" değil de "iman teolojisi" veya "dünya teolojisi" geliştirmeye çalışmaktadır. Yani bütün dini geleneklerin yansımalarının bulunduğu tek bir dünya teolojisi inşa etmeye çabalamaktadır. Bu yeni teoloji içerdiği bütün dini geleneklerin iyi ve faydalı unsurlarını içerecektir. Smith, *Towards a World Theology: Faith and the Comparative History of Religion*, s. 124-126.

64 Heim, a. g. e., s. 45.

65 Hick, *Dialogues in the Philosophy of Religion*, s. 129. Hick, dini çoğulculuk hipotezinin, doğrulanması ve geçerli bir hipotez olması meselesinde Karl Popper'in "yanlışlanabilirlik" ölçütüne başvurmaktadır. Bu teori şayet doğru ise her hangi bir deneysel doğrulanmaya sahip olmayabilir ya da şayet yanlış ise deneysel olarak yanlışlanabilir özelliktedir. Bu yanlışlama eskatolojik olarak da mümkündür. Yani eskatolojik olarak bile, her hangi bir dini inancın diğerlerinden daha doğru olduğu ortaya çıkması halinde bu teori çökecektir. Hick, bu teoriyi Popper gibi temellendirmektedir. Onun iddiası, farklı dini tasavvurların, insan bilincinin farklı formlarının tezahürleri olduğudur. Yanlışlanabilirlik teorisine göre, şayet bir inanç doğru olarak tasdik edilir ve dini çoğulculuk hipotezi yanlış olarak nitelenirse, Hick'in teorisi de yanlışlanmış olacaktır. Hick bu ifadelerden yola çıkarak, kendi hipotezinin yanlışlanabilir özellikte olduğu varsayımıyla, bu teorinin felsefi ve tutarlı bir teori olduğunu öne sürmektedir. Hick, *İnançların Gökkuşağı*, s. 108.

ve dinler kavramlarından vazgeçilip, iman kavramı üzerinden yeni bir din inşa etme çabası görülmektedir.⁶⁶

Bu görüş farklılığının sonucu olarak Hick, Mutlak Gerçekliğe eşit beşeri cevaplar olarak gördüğü dinleri bir potada toplama ve tek bir din haline getirme amacının olmadığını söylemektedir. Yani tek bir globâl din görüşünün olmadığını altını çizmektedir. Ona göre dinin globâl yorumu ancak, farklı dini geleneklerin aynı aşkın alana farklı cevaplar olduklarını kabul etmeleri olacaktır. Hick, farklı dini geleneklerin kendi eşsizliklerini bir kenara bırakıp, üstünlük ve dışlayıcılık iddialarından uzak bir şekilde, her dini geleneği olduğu gibi kabul ederek, olumlu yönlerde etkileşim içerisinde olunan diyalogun olduğu bir dünyayı tasavvur etmektedir. Bunun aksine tüm dinleri tek bir din haline getirmeyi amaçlamamaktadır.⁶⁷ Smith'in çoğulcu hipotezi ise bu amacın zıttı bir tablo çizmektedir. Smith, bütün imanları aynı potada eritecek ve herkesin kabul edeceği bir iman anlayışı getirmek amacındadır. Kişisel iman temelinde oluşturulacak teoloji her dini içine alacak ve herkes tarafından kabul edilecektir. Bu sebeple Smith'e göre bütün teolojiler, dünya teolojisine katılmadan önce ciddi değişiklikler geçirmek zorundadır.⁶⁸ Yeni anlayış hiçbir dini kimliğe daha yakın olmayacaktır. Her dini gelenek kendisini onun içinde onu sahiplenecek şekilde kabul edecektir. Bu teolojide insanın dini tarihinin tüm bilgisi yer alacaktır ve bu teoloji tarih boyunca meydana gelen tüm vahiy unsurlarını içine alacaktır.⁶⁹ Smith'in düşüncelerinden yola çıkacak olursak, bu teoloji bir iman teolojisi olması hasebiyle modern dünyadaki bütün insanların imanlarını içerecek ve ifade edecek nitelikte olmalıdır. Çünkü Smith öne sürdüğü bu teolojik anlayışın İslami, Hindu, Yahudi vs. teolojik formları içermesine rağmen, özel olarak bu teolojilerin hiçbirinin aynı olmadığını, onlara aşkın bir anlayış olduğunu vurgulamaktadır. Aynı zamanda bu teoloji her çağdan her toplumdaki ve dini yaşantı gruplarından herkesin kendisini kabul edeceği bir teoloji olacaktır.⁷⁰

Neticede Smith'in hipotezi felsefi unsurlar barındırmasına rağmen dini çeşitliliğe teolojik bir yaklaşım olarak nitelendirilebilirken, Hick'in hipotezi teolojik ön görüler içermesine rağmen dini çeşitliliğe felsefi bir çözüm girişimi olarak nitelenebilir. Çünkü Hick'in hipotezinin kendi tabiriyle felsefi bir hipotez olduğu

66 Smith, yukarıda belirtilen amaç paralelinde bütün iman çeşitlerini kapsayacak ve herkesin benimseyebileceği bir teoloji var olabilir mi?" sorusuna cevap aramaktadır. Ona göre insanlığın dini tarihinin birliği, imanın ortak öz olarak anlaşılmasını içerir. Çünkü dinler ortak niteliklere sahip değildir. Bu nedenle imanın geçmişte tüm teolojilerin merkezinde olduğu gibi gelecekteki yeni teolojik anlayışta da merkezi bir rol oynayacaktır. Smith, *Towards a World Theology: Faith and the Comparative History of Religion*, s. 117.

67 Hick, *İnançların Gökkuşuğu*, s. 155.

68 Smith, *Towards a World Theology: Faith and the Comparative History of Religion*, s. 125.

69 Smith, *Towards a World Theology: Faith and the Comparative History of Religion*, s. 115.

70 Smith, *Towards a World Theology: Faith and the Comparative History of Religion*, s. 126., Smith, W. Cantwell, "Participation: The Changing Christian Role in Other Cultures", *Religious Diversity: Essays by Wilfred Cantwell Smith*, ed. W. G. Oxtoby, New York: Harper & Row Publishers, 1976, s. 137.

ve Smith'in hipotezinin her ne kadar felsefi unsurlar barındırsa da yeni bir teoloji kurma çabası açısından Hick'in hipotezinden ayrıldığı görülmektedir. Tabii ki iki hipotezde de teolojik açıdan eleştiriler ve gerekli görülen teolojik bir devrim vardır. Fakat ulaşılmaya çalışılan sonuç itibarıyla farklılık apaçık şekilde görülmektedir. Bu noktada şu sonuca ulaşılabilir ki; Smith yeni bir din ve teoloji anlayışı getirmekle dinlerin ayırt edici özelliklerini tamamen bir kenara bırakmalarını önermektedir. Kendisinin de sonucunu tam olarak kestiremediği iman teolojisi görüşü bu imayı içermektedir. Oysa Hick'e göre dinlerin Mutlak Gerçekliğe birer cevap olarak kendi kültürel havzalarından etkilenecek oluşturdukları ayırt edici nitelikleri atmaları gerekmemektedir. Önemli olan bu niteliklerin onların dönüşümünde ne kadar etkili olduğu ve dışlayıcı iddialara dönüşmemesidir.⁷¹

Hipotezlerin Geneli Açısından Eleştiri

Görüldüğü üzere Hick ve Smith kapsamlı hipotezler kurma çabasında olmuşlardır. Fakat felsefi bir hipotez kurmaya çalışırken Hick'in, yeni bir dinin tahsis edildiği düşünceler bütününe doğru kaydığı söylenebilir. Çünkü dinlerin kabul etmeyeceği hakikat ve kurtuluş ilkeleri ortaya koymak yeni bir teolojik yapı veya din ortaya koymakla eşdeğer görülebilir. Aynı durumu Smith'in hipotezinde daha net görebiliriz. O, yeni bir teoloji kurma fikri ve geleneksel teolojik yapıları tamamen yıkmaya götüren yorumları ile din kurucusu kimliğiyle hareket etmektedir. Bu düşüncelerden yola çıkarak Heim ve D'Costa'nın düşünceleri ışığında, bu iki çoğulcu hipotez hakkındaki nihai değerlendirmelerimizi yapabiliriz.

Heim, Hick ve Smith'in hipotezlerinin aslında dini kapsayıcılık olduğunu düşünmektedir. O, kapsayıcı modelde olduğu gibi Hick'in de diğer tüm dini inançları kendi koyduğu hipotez içinde kapsadığını öne sürmektedir. Kendinde Gerçeklik anlayışı ve her dinin ilah anlayışının ona eşit cevap olarak kabul edilmesi, Hick'in dinlerin üst bir teorisini kabul ettiğini gösterir. Aynı durum kurtuluş anlayışında da görülmektedir. Heim, bu durumun kapsayıcı modelle benzer olduğunu savunmaktadır.⁷² Ona göre Hick dini amaçta (kurtuluş), Smith insani dini tutumda (iman) her hangi bir çeşitliliği kabul etmemektedirler. Heim, dinlerin belirleyici ve kendilerine has dışlayıcı bir karakterde olduğunu söylerken, çoğulcuların tutumunu eleştirmek istemektedir. Ona göre çoğulcular dinlerin bu farklı anlayışlarını kendi anlayışları içerisine yerleştirmektedir. O, dinlerin farklılıklarının indirgenmeden korunarak çoğulculuğun savunulması gerektiğini ileri sürmektedir.⁷³

71 Hick, *An Interpretation of Religion: Human Responses to the Transcendent*, s. 155.

72 Heim, *a. g. e.*, s. 30.

73 Heim, "istikamet çoğulculuk" (orientational pluralism) olarak nitelenen çoğulcu tutumu benimsemektedir. Bu anlayışa göre tek bir gerçeklik vardır ve bizim gayemiz onu bilmektir. Bu gerçekliği bilme uğraşları sonucu elde edilen görüşlerin eşit şekilde doğru olduğu iddia edilemez. Bu nedenle her görüş ona sahip olan açısından savunulabilir olarak nitelendirilmeye birlikte, pek çok görüşün bir kişi açısından makul şekilde savunulabilir olduğu kabul edilemez. Her görüş diğeri tarafından yanlış olarak nitelendirilebilir. Bkz. Heim, *a. g. e.*, s. 137-138.

Bununla birlikte Hick'in ben-merkezlilikten gerçek merkezliliğe dönüşüm ilkesinin veya Smith'in kozmik kurtuluş anlayışının dindarların tasavvur ettiği farklı olduğuna dikkat çekerek, Mutlak gerçeklik veya iman temelinde kurulan bu çoğulcu hipotezlerin aslında kapsayıcı tutum sergilediklerini savunmaktadır. Bu sebeple Heim, Hick ve diğer dini çoğulculuğu savunanları, kılık değiştirmiş kapsayıcılar olarak nitelendirmektedir.⁷⁴

D'Costa, çoğulculuğun mantıksal olarak dışlayıcılığın bir şekli olduğunu ve çoğulculuk diye bir şeyin olmadığını ileri sürmektedir. Bu noktada dışlayıcılık, kapsayıcılık ve çoğulculuk olarak yapılan tasnifin yanlışlığına dikkat çekmektedir. Ona göre çoğulcu bakış açısı için sağlam bir temel yoktur. D'Costa çoğulculuğun dışlayıcılığın bir türü olduğunu iddia ederken, iki tutumun da aslında dışlayıcı şekilde hakikat iddialarında bulduklarını söyler. Ona göre dışlayıcılarla çoğulcular arasındaki tek fark farklı hakikat ölçütleri belirlemeleridir. Bu durumda dışlayıcılıkla çoğulculuğun aynı şey olduğunu tezinin temelinde hakikate yönelik belirli ve kesin ölçütler koymaları vardır. Ona göre iki tutumda da benzer durum gözlenmektedir. Bu temelde çoğulcuların, hakiki vahye uygun olanların kurtuluşa ereceğini, böyle olmayanların ise dışlanacağını iddia eden dışlayıcılardan farkı olmadığını söylemektedir.⁷⁵ Aralarındaki farkı D'Costa, çoğulcuların isimsiz dışlayıcı olduklarını ve bundan habersiz olduklarını söyleyerek alaycı bir dille belirtmektedir⁷⁶

Bununla birlikte D'Costa, Hick ve Smith'in "Unitary Pluralist" (birleştirici çoğulcu) olduğunu ileri sürmektedir. Çünkü çoğulculuğu savunan bu iki şahıs da teist ve teist olmayan dinleri tek bir Gerçeklik anlayışında birleştirmişlerdir.⁷⁷ O, özellikle Hick üzerine yoğunlaşarak bu düşüncelerini temellendirmektedir. D'Costa, Hick'in hipotezini iki temele dayandırdığını belirtmektedir. Bunlardan ilki Kant'ın numen-fenomen ayrımıdır. Bu ayrıma göre Gerçeklik tüm tanımlamaların ötesindedir. İkincisi ise mitolojik ve olgusal gerçeklik ayrımıdır. D'Costa, onun temel ölçütünün ben merkezlilikten Gerçeklik merkezliliğe doğru yönelim olduğunu, hakikatin bu dönüşümde pratik alana yansıdığı ölçüde gerçekleştiğini, kurtuluşun bunu başarmayla doğru orantılı olduğunu söylemektedir. Bunun dışında herhangi bir din, ontolojik biriciklik ve mutlaklık iddia ettiği oranda yanlıştır. D'Costa, bu noktadan hareketle, genelde çoğulcuların özelde ise Hick'in yaptığı şeyin hakikate spesifik ve dışlayıcı yaklaşmış olduklarını ve bu durumun

74 Heim, a. g. e., s. 101-102.

75 D'Costa, G. "Dinlerle İlgili Çoğulcu Bakış Açısının İmkansızlığı", *Hristiyan, Yahudi ve Müslüman Perspektifinden Dinsel Çoğulculuk ve Mutlaklık İddiaları*, der. M. Aydın, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2005, s. 195-198.

76 D'Costa, "Dinlerle İlgili Çoğulcu Bakış Açısının İmkansızlığı", s. 206.

77 D'Costa, Gavin, *Christianity and World Religions: Disputed Questions in the Theology of Religions*, Oxford: Wiley-Blackwell Publication, 2009, s. 10.

da mantıksal olarak dışlayıcılığı gerektirdiğini iddia etmektedir.⁷⁸

D'Costa'ya göre hiçbir fenomenal gerçeklik iddiası diğerinden daha doğru değilse farklı sonuçlar ortaya çıkacaktır. Şayet farklı hakikat betimlemeleri mütenakız ise gerçeklik de mütenakız görünecektir. Böyle bir şey de Hick'e göre kabul edilemez. Çünkü gerçeklik mütenakız olamaz. Birbirine zıt iki ifadenin de kısmi hakikat olduğunu belirten daha üst ve daha imtiyazlı bir ifade gerekmektedir. D'Costa'ya göre bu da daha üst bir ifadenin Hick'te teizm olduğunu söylemenin, kendi tezini haklı çıkardığını, çünkü bazı fenomenal ifadeleri içine alan teizmin diğerlerini dışlamakta olup, aynı fenomenal tasvirlerin diğerlerinden daha imtiyazlı olduğunu göstereceği açıktır.⁷⁹ Bu tarz çoğulculuk, alternatif iddialara müsamaha etmez ve bu böyle olduğu sürece Hick nasıl cevap verirse versin çoğulcu değil dışlayıcı olmak zorundadır.

Heim ve D'Costa bize farklı iki bakış açısı sunmaktadır. Heim'in çoğulcu hipotezleri eleştirirken dinlerin farklılık arz ettiği noktasında, farklı kurtuluş öğretilerine sahip oldukları düşüncesinin doğruluğu tartışmasızdır. Bu durumda Hick ve Smith'in bu farklı kurtuluş reçetelerini bir kavram veya düşünce altında toplama uğraşlarının sonuca ulaşamayacağını görmekteyiz. Çünkü bu çaba dinlerin hakikat iddialarının ve kurtuluş anlayışlarının farklılığını görmezden gelme anlamına gelmektedir. Heim'in vurguladığı diğer bir nokta ise çoğulcuların düşüncelerini, felsefi olma kaygısıyla, dinlerin kendi öncüllerinden hareketle değil, kendi çıkarımlarıyla temellendirdikleridir. Bu durumda çoğulcu hipotezler onun vurguladığı gibi, dinlerin eşit hakikat ve kurtuluşa sahip olduklarını kanıtlamak için, dinlerce kabul edilmeyecek sonuçlara ulaşmışlardır. Smith'in iman anlayışı ve Hick'in kurtuluş düşüncesi, yani kozmik kurtuluş ve ben-merkezlilikten Gerçek-merkezliliğe dönüşüm ilkeleri, Smith ve Hick tarafından dinlerin farklı iddia ve anlayışlarını ifade edecek şekilde tasavvur edilmişlerdir. Yani bu ilkeler ışığında bile çeşitlilik kabul edilmemiştir.

Aslında D'Costa bu noktaya kadar Heim'in düşünceleri ile mutabıktır. O da Smith ve Hick'in bütün dinleri tek bir Gerçeklik anlayışı içerisine yerleştirdiklerini belirterek, çoğulcu hipotezlerin yanlışlığına hükmetmektedir. Onun çoğulcuların belirli ve kesin hakikat görüşleri sundukları görüşü haklıdır. Çünkü onun dediği gibi çalışmamızın konusu olan iki hipotezde de belirli ilkeler ortaya atılmıştır. Bu

78 D'Costa, "Dinlerle İlgili Çoğulcu Bakış Açısının İmkansızlığı", s. 199-200.

79 D'Costa, "Dinlerle İlgili Çoğulcu Bakış Açısının İmkansızlığı", s. 201-202., Hick, D'Costa'nın bu düşüncelerine ayrıntılı şekilde cevap vermiştir. Onun bu cevapta temel iddiaları D'Costa'nın kavram karışıklığına yol açtığı ve her hangi bir ölçüt kullanmanın gerçek dinleri dinimsi hareketlerden ayırmak için olduğu ve dışlayıcılığa sapanmak olarak anlaşılamayacağıdır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Hick, J., "Dinsel Çoğulculuğun İmkani: Gavin D'Costa'ya Yanıt", der. M. Aydın, *Hiristiyan, Yahudi ve Müslüman Perspektifinden Dinsel Çoğulculuk ve Mutlaklık İddiaları*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2005, s. 207-212.

ilkeler kurtuluş, mutlak gerçeklik ve hakikat bağlamında dini inançlardan farklı ama kendi sistemleri için belirleyicidirler. Hick eleştirisinde bu çıkarımların ne kadar haklı olduğu aşikârdır. Numen-fenomen ayırımından neşet eden düşünceleri ve hakikatin mitolojik okunmasıyla şekillenen dönüşüm ilkesi o kadar mutlak ki; hiçbir dine mutlaklık ve biriciklik iddiasında bulunma fırsatı vermemektedir. Bu ilkeyi ya da benzer ilkeleri gerçekleştirilemeyen dinler din olarak nitelendirilmeyecek ya da mitolojik unsurlar içeren yapılar olarak değerlendirilecektir. Neticede Hick'in ya da Smith'in dinlerin kendi anlayışlarını kabul etmeyen çoğulcu hipotezleri, D'Costa tarafından dışlayıcı Heim tarafından kapsayıcı olarak nitelendirilmektedir.

Hick'in hipotezinde dinler tarafından kabul edilmeyecek kendinde Gerçeklik görüşü ve hakikatin mitolojik olarak anlaşılması gerektiği yönündeki fikirler, dinlerin mutlak varlık ve hakikat hakkındaki inançlarının gerçeği yansıtmadığını ima etmektedir. Kendinde Gerçek hiçbir dinin hakkında hakiki ifadeye bulunamayacağı bir varlık konumundadır. Dini hakikatlerde mutlaklık ve biriciklik ifade ettikleri oranda mitolojik olarak okunmalıdırlar. Ayrıca bir dinin din olması için ben-merkezlilikten Gerçek-merkezliliğe doğru ahlaki ve manevi ilerleme, aziz şahsiyetlerin önderliğinde varolmalı ki, o din din hüviyetine kavuşsun. Yukarıda da belirtildiği üzere Hick için bu ilke kesin ve vazgeçilmez ilkedir ve bu ilkeye ters her hangi bir söylem kabul edilmeyecektir. Bu hipotezdeki indirgemeci yorumlar da göz önüne alındığında bizim için net bir tablo ortaya çıkmaktadır. Öne sürülen bu felsefi ve çoğulcu hipotez hem felsefi olmaktan hem de çoğulcu olmaktan uzaktır. Gerçekleşmesi gerektiği vurgulanan teolojik değişiklikler ve dinlerin inanç unsurlarına uygun olmadan ortaya konulan ontolojik, epistemolojik ve ahlaki kriterler, felsefi değil yeni bir din kurucusunun yeni bir din ve dini dünya kurma amacının örneği durumundadır.

Son tahlilde Hick'in aşırı revizyonist bir tutum içerisinde, dini inançları milyonlarca kişinin inandığı gibi kabul etmeyen, onlara neye, nasıl inanmaları gerektiğini öğretmeyi amaçlayan bir konumda olduğu görülmektedir. Çünkü mevcut dinlerin öğretileriyle bu hipotezin öğelerinin benzer işleve sahip olduğu iddiasını ortaya atmaktadır. Ki çoğulcu modelde vazedilen ilahi gerçeklik, dini hakikat ve kurtuluş tasavvuru, genel olarak dinlerde bulunan temel öğretilerdir. Hick'in de dinlerdeki tanrı tasavvurlarının tam olarak doğru olmadığı iddiası ve bunların üstünde bizatihi Gerçek olduğu düşüncesi, herhangi bir dinin diğer inancı değerlendirmesi ve konumlandırması faaliyetinin bir benzeridir. Kısacası Hick, ilahi olanın ne olduğu ve nasıl olduğu hakkında bilgi vermekle birlikte,

kurtuluşun mahiyetini de belirlediği için bir peygamber gibi davranmıştır. Bu açıklamalardan anlaşılacağı üzere, Hick dini çeşitliliği felsefi bir hipotez olarak addettiği dini çoğulculuk teorisine açıklayamamış aksine diğer dinleri dışlayan yeni öğretiler bütünü meydana getirmiştir.

Smith'in hipotezinin de aynı doğrultuda şekillendiğini görmekteyiz. Felsefi, teolojik yorumlarıyla ve fenomenolojik metoduyla Smith, din kavramının ortadan kalkması gerektiğini söylerken, hakikatin kişisel içsel yaşantıda bulunduğunu iddia ederek, dinlerin inanç unsurlarını tamamen dışlamaktadır. Onun sisteminin her unsurunda bireysel iman yaşantısının etkisi belirgindir. Aslında onun din dediği şey de aşkın Gerçeklikle birey arasında gerçekleşen etkileşimin kendisidir. Gelenek ise bu etki sonucunda kültürel ortamlarla filizlenen farklı unsurlardan müteşekkildir. Bunun yanında Smith, dinlerin ilah anlayışlarının kendi teolojik yapılarınınca üretilmiş olduğunu söyleyerek, aşkın Gerçeklik kavramını ortaya atarak, aslında dinlerin ilah anlayışlarının yanlışlığına dikkat çekmektedir. Kurtuluşun dünyevi ve kozmik boyutları olduğunu belirten Smith, aşkın Gerçeklik tecrübesini yaşayan her iman sahibinin kozmik kurtuluştan nasibini alacağını iddia ederek, dinlerin kendi kurtuluş anlayışlarını hesaba katmamaktadır. Onun hipotezinin en dikkat çeken yanı ise eleştirdiği dini teolojik yapıları ortadan kaldırıp, sadece iman kavramından yola çıkarak yeni bir teoloji oluşturma çabasıdır. Her türlü teolojik inancı reddeden Smith, toplumsal temellerini diyalogla kurduğu bu teolojik yapının tam olarak neye tekabül ettiğini ortaya koyamasa da kanaatimizce reddettiği dinlerin yerine yeni bir dini hayat kurma amacındadır. Bu tavır rahatlıkla onun din kurucusu gibi hareket ettiği şeklinde yorumlanabilir. Çünkü Smith'in, bir dini bakış çerçevesinde oluşturulacak herhangi bir teolojinin, daha az İslami, daha az Hıristiyan bir teoloji olacağını öne sürmesi, böyle bir teolojinin dışlayıcı mahiyette olacağı düşüncesiyle bağdaştırılabilir. Ayrıca oluşturulacak iman teolojisi diğerlerini objeleştirecek ve kendi terminolojisinde farklı unsurlara indirgeyecektir. Bu anlayışta Smith, bir din kurucusu kimliğiyle hareket etmiş ve kurulacak yeni dini yapının dışındakileri yok saymıştır. Din kavramı eleştirisinden yola çıkarak vardığımız sonuçta bu durumu rahatlıkla fark edebiliriz. Çünkü yeni bir teolojik anlayış bina etmekle bu teolojinin dışında kalacak her teolojik anlayış doğru olarak nitelendirilmeyecektir. Bu nedenle Smith'in yeni dünya teolojisi anlayışı dışlayıcı mahiyettedir.

Netice itibarıyla bu iki hipotez de dinlerde köklü değişiklikler yapmayı hedeflemenin yanında, kendi teolojik, felsefi ilkeleriyle yeni ölçütler ortaya atmışlardır. Yeni bir dini yapı ön gören bu iki hipotezin, dinleri olduğu gibi kabul etmeyen

düşüncelerine ve kendi ilkeleri dışındaki hiçbir şeyi kabul etmeyen keskin yorumlarına bakılacak olursa, yukarıdaki değerlendirmeler ışığında D'Costa'nın tezinin daha makul olduğu görülecektir. Çünkü Smith ve Hick belirli ilke ortaya koyup, bütün dinlerdeki hakikat ve kurtuluş anlayışlarının bu ilke kapsamında doğru olduğu sonucuna ulaşmamaktadır. Aksine kendi mutlak ilkelerini belirledikten sonra, bu ilkeye uymayan her dini inancı indirgemeci bir tutumla ya inkâr etmişler ya da dönüştürmüşlerdir. Bu durum göstermektedir ki, Batı dünyasında ortaya atılan bu iki hipotez dışlayıcılık ile benzer mantıkla hareket etmektedir. Bu nedenle çoğulcu modelde hakikat ve kurtuluş açısından, dini inançların dışında ve onları dışlayan ilkelerin varolduğu gerçeğinden hareketle, Smith ve Hick'in hipotezlerine dayanarak temellendirilen çoğulculuğun mevcut tipolojideki konumunun tartışmalı olduğu sonucuna varılabilir.

Sonuç

Smith ve Hick'in dini çoğulculuk hipotezlerinin, varsaydıkları öncüllere bakıldığında başarılı hipotezler olarak nitelendirilemeyeceğini gördük. Çünkü, iki hipotezin ortak noktalarından hareketle yapılan değerlendirmede dinleri tamamen tarihin ürünleri olarak kabul etmenin, dinlerdeki mutlak ve onun tarihteki etkisi anlayışıyla bağdaşmayacağı görülmektedir. Ayrıca önermesel inancın iman olgusundan dışlanması, dinlerdeki doğruluk iddialarını ortadan kaldıracağı gibi, epistemolojik açıdan sağlam bir inanç zemininin oluşmasını da engelleyecektir. Bunun yanında ister dinlerin tamamen yok sayılması isterse de büyük ölçüde teolojik değişikliğe uğraması gerektiği yönündeki düşünceler hiçbir din müntesibince kabul edilemez. Bundan dolayı bütün dinleri tek bir teoloji kapsamına sokmak veya onları benzerlikler temelinde eşit şekilde doğru kabul etmek imkansızdır. Sonuç itibariyle bu düşünceler çerçevesinde şekillenen Smith ve Hick'in öncüllerinin başarılı şekilde hipotezlerini desteklediği söylenemez.

Neticede genel eleştiri çerçevesinde iki hipotezin de dışlayıcı mahiyette olduğu sonucuna ulaştık. Çünkü iki düşünür de hem ilahi alanla hem de kurtuluşla ilgili temel kriterler sunmakla din kurucusu gibi davranmışlardır. Hick'in hipotezinde yer alan Gerçek merkezliliğe yöneliş, Smith'in düşüncesindeki küresel teoloji fikri, bu hipotezlerin aslında çoğulcu değil dışlayıcı karakterde olduklarını göstermektedir. Çünkü bu hipotezlerde ya dinin bir kısmını görmezden gelme ya dini yok sayma ya da belli bir unsura indirgeme vardır. Özellikle Smith'in hipotezi bütün dinleri yok sayıp yeni bir teolojik yapı inşa etme çabasıdır. Hick'in kendinde Gerçekliğe aşırı vurgusu ve kesin çizgilerle belirlediği kurtuluş ilkesi, Smith'in kurmaya çalıştığı yeni teolojik yapı, bu iki hipotezin kendileri dışındaki her

hakikat iddiasını ve kurtuluş imkânını dışlayan birer dini yapı gibi görülebilecekleri yorumuna bizi sevk etmiştir. Görüldüğü gibi iki düşünürün hipotezinde de dini çoğulculuk katı bir kurala bağlanmıştır. Genel olarak kabul edilen tipoloji içerisinde değerlendirildiğinde, bu durum farklılıklara göz yumma, hoş görü, çoğulculuk değil ancak dışlayıcılık olarak nitelendirilebilir.

Biz istesek de istemesek de dini çeşitlilik vakıası karşımızda bir gerçeklik olarak durmaktadır. Fakat dini çoğulculuk bu olgu karşısında önümüzdeki tek seçenek değildir. Çünkü dinlerin farklı hakikat iddiaları bir potada eritilemeyecek kadar birbirinden uzaktır. Kurtuluş tasavvurları söz konusu olunca da aynı durum geçerlidir. Dini çoğulculuğu savunanlar, dinlerin hakikati eşit şekilde taşıdığı ve kurtuluş yolları olarak eşit imkâna sahip olduğu görüşünü temellendirirken, dinlerin hakikat ve kurtuluş düşüncelerinden bağımsız farklı ilkeler ortaya koymaktadırlar. Böylece çeşitlilik adı altında işlenen vakıa tek bir ilke etrafında çözümlenmiş varsayılmaktadır. Son olarak şu söylenmelidir ki; dinlerin ilahlarının, hakkında bir şey söylenemeyen ve içi doldurulamayan belirsiz bir kavrama indirgenmesi kabul edilemez bir durumdur.

Kaynakça

- Almond, Philip C., “Wilfred Cantwell Smith as Theologian of Religions”, *The Harvard Theological Review*, Vol. 76, No. 3, 1983, pp. 335-342.
- Arıcan, M. Kazım, “Felsefi ve Teolojik bir Problem Olarak Dini Çeşitlilik”, *CÜİFD*, C. XV, S. 1, 2011, ss. 71-98.
- Asad, Talal, “Reading a Modern Classic: W. C. Smith’s The Meaning and End of Religion”, *History of Religions*, Vol. 40, No. 3, 2001, pp. 205-222.
- Aslan Adnan, “Batı Perspektifinde Dini Çoğulculuk Meselesi”, *İslam Araştırmaları Dergisi*, S. 2, 1998, ss. 143-163.
- , *Dini Çoğulculuk, Ateizm ve Geleneksel Ekol*, İstanbul: İsam Yayınları, 2010.
- Aydın, Mahmut, “Küresel Bir Teolojiye Doğru: Wilfred Cantwell Smith’de Dinsel Çoğulculuk”, *Hristiyan, Yahudi ve Müslüman Perspektifinden Dinsel Çoğulculuk ve Mutlaklık İddiaları*, der. M. Aydın, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2005, ss. 235-279.

- Aydın, M., & Kuşçu, E. “Dini Geleneklerin Fenomenolojisi: Wilfred Cantwell Smith Örneği”, *İslam Araştırmalar Dergisi*, S. 23, 2010, ss. 41-58.
- Büyük, Celal, “Wilfred Cantwell Smith’de Aşkın Tanrı Problemi”, *Ekev Akademi Dergisi*, S. 46, 2011, ss. 215-222.
- “Wilfred Cantwell Smith’de İman ve Dini Çoğulculuk” (Yayımlanmamış Doktora Tezi), *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı*, Erzurum, 2005.
- D’Costa, Gavin, *Christianity and World Religions: Disputed Questions in the Theology of Religions*. Oxford: Wiley-Blackwell Publication, 2009.
- “Dinlerle İlgili Çoğulcu Bakış Açısının İmkansızlığı”, *Hristiyan, Yahudi ve Müslüman Perspektifinden Dinsel Çoğulculuk ve Mutlaklık İddiaları*, der. M. Aydın, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2005.
- Eddy, Paul R. “Religious Pluralism and the Divine: Another Look at John Hick’s Kantian Proposal”, *Religious Studies*, Vol. 30, No.4, 1994, pp. 467-478.
- Florida, Robert E. “Theism and Atheism in the Work of W. C. Smith: A Buddhist Case Study”, *Buddhist-Christian Studies*, No. 10, 1990, pp. 255-262.
- Heim, S. Mark, *Salvations: Truth and Difference in Religion* (3 b.). New York: Orbis Books, 1999.
- Hick, John, “A Particularist View: A Post-Enlightenment Approach (Response)”, *Four Views on Salvation in a Pluralistic World*, ed. D. L. Okholm, & T. R. Phillips, Michigan: Zondervan Publishing House, 1996, ss. 181-186.
- “A Pluralist View”, *Four Views on Salvation in a Pluralistic World*, ed. D. L. Okholm, & T. R. Phillips, Michigan: Zondervan Publishing House, 1996, ss. 27-60.
- “An Inclusivist View (Response)”, *Four Views on Salvation in a Pluralistic World*, ed. D. L. Okholm, & T. R. Phillips, Michigan: Zondervan Grand Rapids, 1996, ss. 124-129.
- *An Interpretation of Religion Human Responses to the Transcendent*, London: Macmillan Academic and Professional LTD, 1991.
- “Bizler Aynı Tanrı’ya mı İbadet Ediyoruz”, *Hristiyan, Yahudi ve Müslüman Perspektifinden Dinsel Çoğulculuk ve Mutlaklık İddiaları*, der. M. Aydın, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2005, ss. 215-235.

- *Dialogues in the Philosophy of Religion*, New York: Palgrave Macmillan, 2001.
- “Dinlerin Derecelendirilmesi”, *Hıristiyan, Yahudi ve Müslüman Perspektifinden Dinsel Çoğulculuk ve Mutlaklık İddiaları*, der. M. Aydın, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2005, ss. 148-170.
- “Dinsel Çoğulculuğun İmkkanı: Gavin D’Costa’ya Yanıt”, *Hıristiyan, Yahudi ve Müslüman Perspektifinden Dinsel Çoğulculuk ve Mutlaklık İddiaları*, der. M. Aydın, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2005, s. 207-215.
- “Dinsel Çoğulculuk ve Mutlaklık İddiaları”, *Hıristiyan, Yahudi ve Müslüman Perspektifinden Dinsel Çoğulculuk ve Mutlaklık İddiaları*, der. M. Aydın, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2005, ss. 51-73.
- *Disputed Question in Theology and the Philosophy of Religion*, New Haven: Yale University Press, 1993.
- *God and Universe of Faith* (4 b.). Oxford: Oneworld Publications Ltd., 1993.
- “Hıristiyanların İsa’yı Algılama Biçimi ve Bunun İslam’ın Anlayışıyla Karşılaştırılması”, çev. Şaban Ali Düzgün, *İslamiyat*, C.3, S. 4, 2000, ss. 75-85.
- *İnançların Gökuşağı*, çev. M. Aydın, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2002.
- “Kanıtı Dayanmayan Rasyonel Teist İnanç”, çev. Ferit Uslu, *G. Ü. Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 1, S. 2, 2002, ss. 305-324.
- *Philosophy of Religion* (4 b.). New Jersey: Prentice Hall International Edition, 1990.
- *Problems of Religious Pluralism* (2. b.). New York: St. Martin’s Press, 1985.
- *The Metaphor of God Incarnate*, London: SCM Press, 1993.
- *The Myth of God Incarnate*, London: SCM Press LTD., 1977.
- “The Non-Absoluteness of Christianity”, *The Myth of Christian Uniqueness*, ed. J. Hick, & P. F. Knitter, London: SCM Press, 1988, ss. 16-37.
- “The Outcome: Dialogue into Truth”, *Truth and Dialogue*, ed. J. Hick, London: Sheldon Press, 1974, ss. 140-156.

- Isenberg, S. R., “Comparative Religion As An Ecumenical Process: Wilfred Cantwell Smith’s World Theology”, *Journal of Ecumenical Studies* , Vol. 24, No. 4, 1987, pp. 616-643.
- Kant, I., *Critique of Pure Reason*, (J. Meiklejohn, Çev.) New York: Prometheus Books, 1990.
- *Gelecekteki Her Metafiziğe Prolegomena*, (I. Kuçuradi, & Y. Örnek, Çev.) Ankara: Felsefe Okulu Yayınları, 1995.
- Kuşçu, Emir, *Din Fenomenolojisi Wilfred Cantwell Smith Örneği*, Ankara: Sarkaç Yayınları, 2011.
- “W. Cantwell Smith’in Din Fenomenolojisinde Oryantalizmi Aşma Sorunu”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 28, 2010, ss. 175-189.
- Kuşçu, E., & Aydın, M. “Dini Geleneklerin Fenomenolojisi: Wilfred Cantwell Smith Örneği”, *İslam Araştırmalar Dergisi*, S. 23, 2010, ss. 41-58.
- Livingston, James C. “Religious Pluralism and the Question of Religious Truth in Wilfred C. Smith”, *Journal for Cultural and Religious Theory* , Vol. 4, No. 3, 2003, pp. 58-65.
- Netland, Harold A., *Dissonant Voices: Religious Pluralism and the Question of Truth* (2 b.). Vancouver, British Columbia: Regent College Publishing, 1997.
- Özcan, Hanifi, *Epistemolojik Açından İman* (3 b.). İstanbul: M.Ü.İ.F.V.Y., 2002.
- Smith, W. Cantwell, “A Human View of Truth”, *Truth and Dialogue*, ed. J. Hick, London: Sheldon Press, 1974, ss. 20-45.
- “Conflicting Truth-Claims: A Rejoinder”, *Truth and Dialogue*, ed. J. Hick, London: Sheldon Press, 1974, ss. 156-162.
- *Faith and Belief*. New Jersey: Princeton University Press, 1979.
- “Idolatry: İn Comparative Perspektive”, *The Myth of Christian Uniqueness*, ed. J. Hick, & P. F. Knitter, London: SCM Press, 1988, ss. 53-69.
- “Mankind’s Religiously Divided History Approaches Self-Consciousness”, *Religious Diversity: Essays by Wilfred Cantwell Smith*, ed. W. G. Oxtoby, New York: Harper & Row Publishers, 1976, ss. 96-117.
- “Objectivity and the Humane Sciences: A New Proposal”, *Religious*

Diversity: Essays by Wilfred Cantwell Smith, ed. W. G. Oxtoby, New York: Harper & Row Publishers, 1976, ss. 158-181.

—————”Participation: The Changing Christian Role in Other Cultures”, *Religious Diversity: Essays by Wilfred Cantwell Smith*, ed. W. G. Oxtoby, New York: Harper & Row Publishers, 1976, ss. 117-138.

—————*Patterns of Faith Around the World*, Oxford: Oneworld, 1998.

————— *Questions of Religious Truth*, London: Victor Gollancz Ltd., 1967.

—————”Some Similarities and some Differences between Christianity and Islam”, *Wilfred Cantwell Smith: A Reader*, ed. Kenneth Cracknell, Oxford: Oneworld Publications, 2001, ss. 57-65.

————— *The Faith of Other Men*, New York: Harper Toechbooks, 1972.

—————*The Meaning and End of Religion*, Minneapolis: Fortress Press, 1991.

—————”Theology is Speaking the Truth about God”, *Wilfred Cantwell Smith: A Reader*, ed. K. Cracknell, Oxford: Oneworld Publications, 2001, ss. 214-220.

————— *Towards a World Theology: Faith and the Comparative History of Religion* (3 b.). London: The Macmillan Press, 1989.

————— “What should we Expect in the New Millennium?”, *Wilfred Cantwell Smith: A Reader*, ed. K. Cracknell, Oxford: Oneworld Publications, 2001, ss. 241-248.

Yazoğlu, Ruhattin, *Dini Çoğulculuk Sorunu: John Hick Üzerine Bir Araştırma*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2007.

—————”John Hick’in Dini Çoğulculuğunun Arka Planı”, *Dini Çoğulculuk John Hick’in Düşünceleri Etrafında Tartışmalar*, ed. Hüsnü Aydeniz & Ruhattin Yazoğlu, İstanbul: İz Yayıncılık, 2006, ss. 27-47.

